

MONUMENTEN & LANDSCHAPPEN 18/3

MEI-JUNI 1999

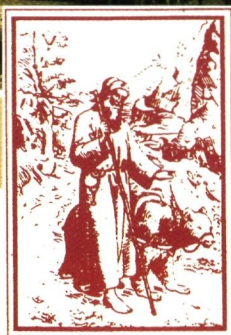
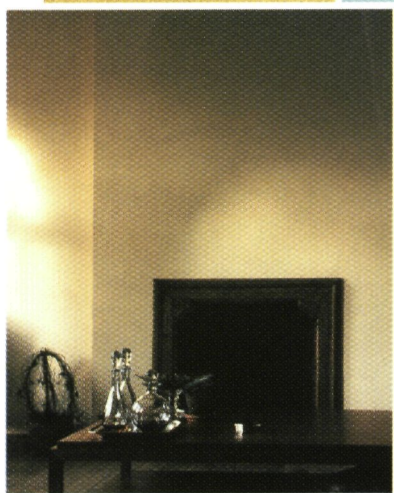
TWEEMAANDELIJKS

M&L

Kalk voor renovatie, restauratie en decoratie van ons patrimonium !

*Miniere di San
Remedio*

HD SYSTEM GRUPPO TASSULLO spa

Unilit

natuurlijke hydraulische kalk
mortels voor binnen en buiten

Arte
Constructo

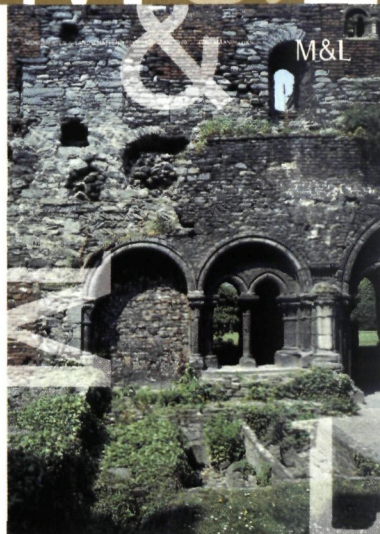
Arte Constructo bvba
Molenberglei 18
B- 2627 Schelle (België)
Tel.: 00.32.3/880.73.73
Fax: 00.32.3/880.73.70

CORIDECOR

kalkverven
binnen- en buitendecoratie

BEAL
Parc Industriel de Noville-Les-Bois
8, rue de Tronquoy
B-5380 Fernelmont
Tél.: 081/83.57.57
Fax: 081/83.57.67

Cover: Gent, ruïnes van de Sint-Baafsabdij
(foto O. Pauwels)

Abonnements-voorwaarden 1999

België: 1300 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 250 fr.).
CJP'ers betalen: 1100 fr.
Buitenland: 2000 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.091-2206040-95 van Monumenten Et Landschappen, Graaf de Ferraris-gebouw, Emile Jacqmainlaan 156 bus 7, 1000 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 1999".
U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Redactie

Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Emile Jacqmainlaan 156 - bus 7
1000 BRUSSEL
Tel. (02)553 82 34 - Fax (02)553 82 05
Vormgeving en productie: Luc Tack
Zetwerk en secretariaat: Diane Torbeyns

Internet

Website Monumenten en Landschappen:
www.monument.vlaanderen.be

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden: A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle,
M. De Borgher, J. De Schepper, M. Fierlafijn,
J. Gyselinck, A. Malliet, G. Plomteux, L. Tack,
S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Bremt,
Ch. Vanthillo, L. Wylleman.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050)36 25 89 - Fax: (050)37 33 64

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050)47 12 72 - Fax: (050)34 37 68

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en
Monumenten en Landschappen
Luc Tack
Afdeling Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Emile Jacqmainlaan 156 - bus 7
1000 BRUSSEL
Tel.: (02)553 82 36 - Fax: (02)553 82 05
E-mail: Luc.Tack@lin.vlaanderen.be

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Inhoud

2 Rond ruïnes: omgaan met ruïnes getoetst aan de Tiense Begijnhofkerk

Chris De Maegd

64 Summary

Chris De Maegd

ROND RUÏNES: OMGAAN MET RUÏNES GETOETST AAN DE TIENSE BEGIJNHOFKERK

◀ Zichem, donjon met bewaarde Maagdentoren (1383-1386), ruïne van een architecturaal belangrijke binnenhuis-elementen (foto O. Pauwels, 1997)

Waarom zouden we ruïnes bewaren? Wat is hun belang? Hoe kan, hoe moet men zorgend omgaan met ruïnes? Welke zijn de mogelijke benaderingen en visies? Zijn er randvoorwaarden voor verantwoorde ruïne zorg? Kan men vaste regels hanteren? Wanneer geeft men het herstellen als gebouw op en wanneer spreekt men van een ruïne? Wat als het gaat om een beschermd monument dat recent een ruïne werd? Ervaart men steenvervanging in een ruïne op dezelfde wijze als in een gebouw? Hoe zit het met begroeiing? En wat inzake verlichting? Wat te doen om het ruïne karakter optimaal te bewaren? Wat houdt dat in en wat zijn de resultaten?

RUÏNEZORG?

De bescherming en de zorg voor ruïnes verschilt in wezen weinig van de zorg voor monumenten. Het wettelijk kader maakt geen onderscheid. Wel is de vraagstelling op het moment van de bescherming, het beheer en het onderhoud, de restauratie of de consolidatie bij ruïnes scherper dan bij intacte gebouwen en de absurditeit van bepaalde keuzes en ingrepen springt sneller in het oog. Het dilemma van de monumentenzorg – men vernielt wat men wilde bewaren – is duidelijker. Historische gebouwen de status geven van monument houdt immers een uitspraak in over hun eeuwig voortbestaan. Voor ruïnes resulteert dit in het bevriezen in een toestand die eerder willekeurig is, die door een toevallige gebeurtenis is uitgelokt, en dus in het be-

stendigen van een overgangsfase naar de verdwijning.

De waarden die aan de basis liggen van beschermingen wil men bij beheer en onderhoud optimaal veiligstellen. Bij ruïnes is al zoveel verloren gegaan dat wat overblijft uiterst kostbaar wordt. Is dit geen voldoende grond om ten aanzien van de zorg nog veeleisender te zijn? De ouderdomswaarde, de documentaire waarde en de authenticiteitswaarde bij ruïnes wil men in de eerste plaats onaangetast bewaren. Al wat hen als ruïne, als niet-langer-een-gebouw-maar-een-ruïne kenmerkt, maakt het onderscheid uit. Het komt er juist op aan het verval ongemoeid te laten, het zichtbaar oud zijn te bewaren, sleet te behouden, en daar ligt net de moeilijkheid. Maar men hoeft dan weer geen compromissen te sluiten over eisen die uit gebruik of uit een nieuwe bestemming voortvloeien: al een hele stap vooruit wil men een hoge graad van authenticiteit bereiken.

We stellen hier het onderzoek naar een antwoord op deze vragen voor (1), met als vertrekpunt het geval van de Tiense begijnhofkerk die na de brandramp van 1976 een nieuwe plaats en betekenis als ruïne moest krijgen. Het traject dat men daar aflegde liep parallel met de weg die men in het verleden ging om bewust te worden van de eigen waarden van ruïnes. Eens schatte men die zo hoog dat men zelfs ruïnes bouwde. Aan deze drie thema's besteden we elk een hoofdstuk. In een vierde stellen we voorbeelden van als ruïne bedoelde gebouwen voor. In een vijfde zoeken we naar een definitie, want die reikt antwoorden aan op de gestelde vragen. Een zesde hoofdstuk buigt zich over de ruïnezorg. Daarvoor halen we ons Latijn uit wat voorafging, we formuleren randvoorwaarden en algemene regels voor het zorgend omgaan met ruïnes. We sluiten af met praktijkvoorbeelden van de omgang met ruïnes in Vlaanderen.

HOE HET GROEIDE: VAN KERK TOT RUÏNE

Toen op 22 september 1976 een brand de kerk op het begijnhof in Tienen in de as legde was het al gauw duidelijk dat men niet alleen een monument van architectuur verloor. De interessante gotische kerk uit de 13de eeuw bezat een niet te ontkennen neogotisch aspect, was sedert 1853 de bidplaats van een kloostergemeenschap van dominicanen en, zonder parochiekerk te zijn, de geliefde paterskerk

Verantwoordelijkheid

"Een natie welke niet eens de monumenten die in goeden staat verkeerren onderhoudt, is zelden te bewegen een ruïne te herstellen (2)."

voor heel wat kerkgangers uit de hele stad. Eens ook het hart van het Tiense begijnhof was ze ten slotte nog steeds de kern van een wijk – de potterie – die nooit echt tot de stad had behoord, maar die, vooral door de nieuwe verkeerssituatie rond Tienen, gekneld raakte tussen de drukke wegen en het dominerend complex van de Tiense suikerraffinaderij.

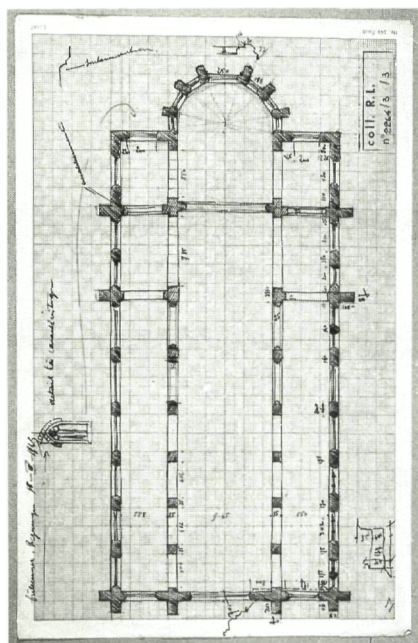
Deze esthetische, historische, religieuze, sentimentele en stedenbouwkundige aspecten waren, naast de pecuniaire en technische gegevens, bij de talrijke besprekingen, overwegingen en opeenvolgende beslissingen een constante. Toen de kerk in 1947 als monument werd beschermd, bracht men dezelfde waarden in rekening.

Bedreigd, beschadigd, beschermd

Het eerste pleidooi om het begijnhof niet teloor te laten gaan, begin deze eeuw, dankte men aan pastoor Oudens van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Tienen (3). Hij had een ontmoeting met de notaris die het begijnhof, de kerk, het klooster en het hospitaal moest aankopen voor de suikerfabriek, en "*de eenige aloude schilderachtige hoeken der stad* (doet men) *alzo onmeedoogend verdwijnen voor den alverslindenden geldmoloeh*". Op 10 december 1919 alarmeerde hij kanunnik Raymond Lemaire, toen corresponderend lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen: "*ik hoop wel dat gij zult zorgen dat dit plan niet uitgevoerd worde*." Die deed inderdaad zijn best en hij bracht samen met architect Pieter Langerock een bezoek aan Tienen. In maart 1920 brachten ze er verslag van uit. Ze wezen op het architectuurhistorisch belang van de kerk, op het pittoreske ensemble van het zestal straatjes van het begijnhof, op twaalf van de ongeveer vijfendertig huisjes die nog in hun oorspronkelijk 17de-eeuws aspect bewaard waren. Ze signaleerden terzelfdertijd dat het hospitaal van de Openbare Onderstand, waarvan de tuinen het begijnhof aan drie zijden omsloten, net verkocht was aan de suikerfabriek. Dit lot en dus de verdwijning scheen ook voor het begijnhof weggelegd, zo vreesden ze, en dat verlies zou niet alleen om de archeo-

Tienen. J.B. De Noter, nostalgische reconstructietekening uit omstreeks 1853, in vogelvluchtperspectief van het Begijnhof, gebaseerd op authentieke stukken bezorgd door pater dominikaan Moelaert (Tienen, Museum Het Toreken)

Tienen. R.M. Lemaire (1943), opmetingschets van de plattegrond van de Begijnhofkerk, schaal zonder opgave (Leuven, Universitair archief, collectie R.L. Lemaire 2264/3/3)

logische en pittoreske waarde spijtig zijn, maar meteen zou de gepaste omkadering voor de kerk weg zijn, want die zou in de buurt komen te staan van industriële constructies. Dit vroege pleidooi voor een stadsgezicht was tevergeefs, de raffinaderij breidde zich inderdaad uit ten koste van het begijnhof.

Toen de wet van 31 augustus 1931 een bescherming als monument en landschap mogelijk maakte, verzocht men in 1936 van hogerhand om een onderzoek naar de wettelijke rangschikking van het Tiense begijnhof. Een eerste rapport van november 1939 door corresponderend lid Grusenmeyer, bleef zonder gevolg. Zijn opvolger, Stan Leurs, stelde de bescherming voor van het kloostergebouw van de dominicanen, ondergebracht ten oosten van de kerk, in de vroegere infirmerie en een convent van het begijnhof. Zijn niet gedateerd verslag hanteerde de architecturale, "kunstgeografische" en stedenbouwkundige kwaliteiten. Luchtaanvallen op Tienen in de zomer van 1944 raakten een deel van de kloostervleugel en versnelden zodoende blijkbaar de procedure. Het advies van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen van 31 januari 1946 ter bescherming van "*de predikherenkerk, de gevels, het dak en het dakspant van het klooster der paters predikheren met uitzondering van het eigenlijke inwendige van den middenbouw, alsmede van de 19de eeuwse bijgebouwen*" als monument, kaderde dan ook in de beveiliging "*tegen onoordeelkundige wederopbouw van dit schilderachtig hoekje van het oud begijnhof*". Het besluit van de Regent van 20 juli 1947 gaf aan dit advies gunstig

gevolg, kerk en klooster werden monument. De tekst van dit besluit ignoreerde eigenaardig genoeg dat het om een voormalige begijnhofkerk en begijnhofgebouwen ging.

Van begijnhofkerk tot paterskerk

Het begijnhof (4), waarvan de stichting tot 1242 opklom en dat zijn statuten kreeg in 1303, verschilt wat haar inplanting en situering, haar architecturale aspecten, haar typologie, bloeiperiode en teloorgang betreft, zeer weinig van andere begijnhoven in Brabant zoals Leuven, Diest, Aarschot en elders. Het Tiense begijnhof besloeg nagenoeg een vierkant, had nauwe straatjes in schaakbordpatroon, was ommuurd, en lag buiten de eerste stadswal, grensde aan de walmuur en stadsgrachten – de borggracht –, en was gesitueerd aan de overkant van de Gete, ten zuiden van de stad. Drie poorten sloten 's avonds het begijnhof van de buitenwereld af, en buiten zijn muren bezat het nog een pastorie en een hoeve met eigen bezittingen en afhankelijkheden. Naast de Onze-Lieve-Vrouwekerk was er nog een Sint-Agathakapel.

De bebouwing bestond uit een vijftigtal huisjes, bewoond door één begijntje en eventueel een familielid, twee conventen, waar minder bemiddelde begijntjes in groep samenwoonden, en een infirmerie. Zoals elders waren het aanvankelijk voor het grootste deel vakwerkconstructies, die men in de 17de eeuw nagenoeg allemaal door baksteenbouw verving, met het typische gebruik van de plaatselijke natuursteen voor de omlijstingen en enkele voor de tijd kenmerkende barokke decoraties.

Een eerste bidplaats was aan de Heilige Agatha gewijd, de bouw van de eigenlijke kerk, met Onze-Lieve-Vrouw als patrones, gebeurde in twee fasen. Een eerste liep van 1250 tot 1289 voor het schip, een tweede ca. 1325 voor het koor. Zoals alle begijnhofkerken beantwoordde ook die van Tienen aan de typologie van de bedelorden, die een grote eenvoud en soberheid nastreefden, ook architecturaal, zowel in plattegrond als in uitwerking en decoratie. Dat resulteerde in Tienen in een basilicaal schip onder scherp leien daken, pseudo-transeptarmen, een lagere koorpartij en een slanke klokkeruiter ter bekroning van het volume. De constructie in gotische stijl was opgetrokken uit kwartsiet van Overlaar, en de zachtere steen van Linsmeau en Gobertangesteene waren gebruikt voor binnenparement en detailleringen.

▲ Tienen.
De Dominikanenkerk
uit het zuidwesten
(Poskaart, Tienen,
Museum Het
Toreken)

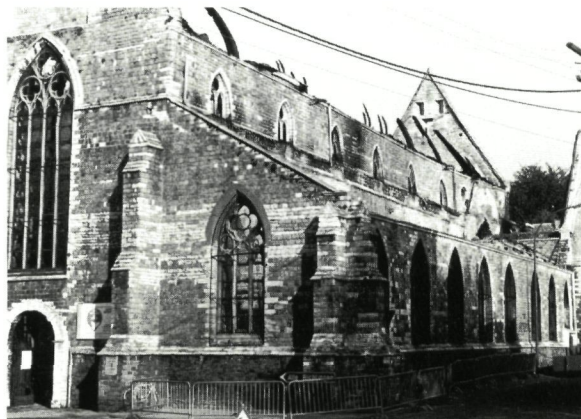
De godsdiensttroebelen van de 16de eeuw en de slag van Tienen in 1635 brachten niet zozeer vernielingen, dan wel achteruitgang van de instelling. In de 17de eeuw werd het kerkmeubilair aan de barokke smaak aangepast, algemeen verschijnsel in de begijnhoven, en ook in de 18de eeuw was men met zijn tijd mee: in 1769 kreeg de Tiense kerk een nieuw orgel en doksaal, een classicistische poort verving de gotische westelijke toegang, en in 1787 plaatste men in het koor een nieuw gestoelte voor de kerkmeesteressen. In 1798 volgde de opheffing van het hof en de overdracht van de goederen aan het Bestuur der Godshuizen, die in het zuidelijk deel van het begijnhof het hoger vermelde hospitaal bouwden. De bomenlaan met het hek in de as van de Bostsestraat, die nu leidt naar de suikerfabriek, was er vroeger de toegangsweg naar.

De restauratie van de kloosterorden, na de opheffingen door de Franse Revolutie, had voor Tienen gunstige gevolgen, want de dominicanen, in 1835 in Gent heropgericht, kwamen zich in het begijnhof vestigen. In 1843 verwierven ze van het Bestuur der Godshuizen de gebouwen en gronden ten oosten van de kerk als klooster, en de kerk zelf als bedehuis. Na de eerste aanpassingswerken kort na de stichting, kreeg in 1870 niemand minder dan Jean Baptiste de Bethune (1821-1894) zelf, de roerganger van de neogotiek, de opdracht de gebouwen aan hun nieuwe functie en de veranderde tijden aan te passen (5). In 1890 werd hij vervangen door zijn medewerker, architect Auguste Van Assche (1826-1907), bekend voor zijn talrijke restauraties met vrij drastische ingrepen. Een neogotisch pand (Bethune) verbond klooster en kerk, de barokke kerkmeubels verdwenen voor neogotische, men heropende de koorramen en plaatste nieuw

▲ Tienen. Interieur van de kerk na de brand naar het oosten (foto C. De Maegd, mei 1977)

◀ Tienen. Extérieur van de kerk na de brand (foto C. De Maegd, mei 1977)

◀ Tienen. De noord-zijbeukgevel (foto C. De Maegd, januari 1988)

maaswerk (1879) en neogotische glasramen, men gaf de pseudotranseptarmen een zadeldak, dwars op het schip (Van Assche), men plaatste nieuwe houten spitstongewelven in schip en dwarsarmen, men bouwde tegen de noordelijke zijbeuk een nieuwe, neogotische Sint-Agathakapel (1872) waarvan men de kleurrijke uitmonstering in 1890 vernieuwde, en in de zuidelijke schipmuur een Lourdesgrot (1875). Het interieur werd ontpleisterd en deels – de nieuwe of herstelde of niet behouwen natuursteen – gecementeerd met nage trokken voegen. Een polychrome tegelvloer (1912) rondde de neogotiseringscampagne uiteindelijk af. Ondertussen waren de Tienenaars vertrouwd geraakt met de paterskerk, die geleidelijk aan grondig anders van geest, karakter, buiten- en binnen-aanzicht was geworden. De gotische begijnhofkerk werd een voornamelijk neogotische kloosterkerk. Parallel hiermee was het voormalig kerkhof een besloten kloostertuin geworden.

Na de brand: herstel!

Dominicanen zijn predikheren, en hun kerk in Tienen was dan ook vermaard om de preken van de paters, om hun avondconferenties, en ze was ook

de belangrijkste biechtkerk van de stad. Dat ze de eerste verwarmde kerk was van Tienen zal ook wel tot haar populariteit hebben bijgedragen. Daarnaast vervulde ze een culturele functie: ze bezat een eigen zangkoor, men organiseerde concerten en tentoonstellingen, en het klooster beschikte over een rijke bibliotheek.

In het najaar van 1976 plande men er een tentoonstelling over religieuze kunst uit de streek, en om elk risico van beschadiging te voorkomen liet men het dak van de kerk herstellen. Men had een kurkdrege zomer achter de rug, en bij het branden van roofing schoot de vlam onder de dakbekleding en die zette al wat hout was in brand. In géén tijd stond het dak in lichterlaaie, de dakspant en bebordde gewelven stortten naar beneden en ontwikkelden zo'n grote hitte dat de natuursteen verkleurde en kapotsprong of barstte. Een triestige puinhoop was het resultaat, grote verslagenheid heerste. Toen de grootste schrik achter de rug was, kwamen de eerste reacties, de eerste vergaderingen, de eerste voornemens.

Bewust als men was van de enorme schade en van de nog grotere uitgaven die voor de deur stonden, maar ook van het dreigend verlies, richtte men een *VZW Voor het Behoud* op, die naar verluidt niet

minder dan 1,5 miljoen frank bij een omhaling bijeenbracht (6).

Zowel overheid, monumentenzorg (7), Tienenaars als paters namen al vlug een eensluidend standpunt in: men wenste een wederopbouw, of beter, een herstellen van het volume, bestemd voor een nieuwe, eigentijdse kerk die het historisch en archeologisch materiaal zou hergebruiken waar dat enigszins mogelijk was. In afwachting werden de eerste opruiming en steunwerken half december 1976 uitgevoerd. Op 19 januari 1977 besliste de raad der dominicanen officieel *"de kerk wat betreft het volume"* wederop te bouwen; in de loop van dat jaar contacteerde men daartoe de ingenieurs-architecten Leo Gooris en Daniel De Poorter (8).

Een jaar later lagen de kaarten evenwel anders. Op 5 maart 1978 meldden de dominicanen dat hun raad terugkwam op de beslissing en er niet langer aan dacht de kerk te herbouwen. Meer nog, zoals bleek, het klooster in Tienen werd opgeheven. Het overlijden van twee paters in de loop van het voorbije jaar had de doorslag gegeven ... *"na 135 jaar in Tienen als orde gewerkt te hebben kan men slechts met heel veel weemoed vertrekken..."*. De paters stelden de kloostergebouwen en de tuinen ten oosten ervan te koop, maar *"omwille van culturele overwegingen is de raad akkoord met het voorstel de kerkeruïne en de grond waarop zij staat voor de som van 1 F aan te bieden"*. Daarnaar gevraagd, bleek dat *"de gelden die door de verzekering zullen worden uitbetaald, normaal genomen binnen de paters dominicanen blijven"* (9). Met niet langer 48 miljoen in het vooruitzicht, kon men een eventuele wederopbouw van de kerk, in welke vorm dan ook, vergeten.

De kloostergebouwen hadden niet onder de brand geleden, werden nu van de kerk gescheiden en kenden hun eigen lotgevallen: meerdere projecten waren nodig om er uiteindelijk – pas in 1994 – een nieuwe bestemming voor te vinden als individuele woningen.

Aan de paterskerk kwam hiermee een definitief einde. De goede voornemens van de overheid, de omwonenden en de VZW raakten vergeten, men had andere prioriteiten. De tijd echter tikte onverstoord verder, de ruïne was daarvoor een genadeloze spiegel die de onafwendbare degradatie reflecteerde. Een steeds weliger begroeiing gaf ook aan hoe de architectuur aan de natuur was overgeleverd. Een lot als storende, vergeten, verwaarloosd en zelfs gevaarlijke sta-in-de-weg-ruïne werd voor de begijnhofkerk meer en meer realiteit.

De bouwval, stimulans voor stads-herstel?

De nieuwe wegeninfrastructuur, onder meer de ring rond Tienen ter ontsluiting van het industriegebied en de verbinding met de autoweg E 40, had op het leven in de begijnhofwijk een negatieve weerslag: de wijk lag nu tussen de gebouwen van de suikerraffinaderij en een drukke vierbaansweg, die haar van de stad zelf afsneed.

Na verloop van tijd greep de overheid in. In 1985 onderzocht men of in het getroffen stadsdeel een *'stadskernherwaarderingsoperatie'* kon gebeuren; de aanzienlijke subsidiërmogelijkheden daaraan verbonden, waren vanzelfsprekend welgekomen. En inderdaad, de wijk Gete-Potterij werd (10) erkend als herwaarderingsgebied.

De ruïne kreeg hierbij een rol toebedeeld: *"de stad wil starten met een project voor de herbestemming en renovatie van de ruïne van de paterskerk"*, zo luidde het (11). Vermits alle vooruitzichten gunstig waren, besliste de gemeenteraad op 29 mei 1986 tot de verwerving *"uit hoofde van openbaar nut"* (12). De ruïne zou de twee daaropvolgende jaren motor spelen voor het stadsherstel.

Ondertussen hield men in regelmatige vergaderingen de wijkbewoners en de subsidiërende instanties

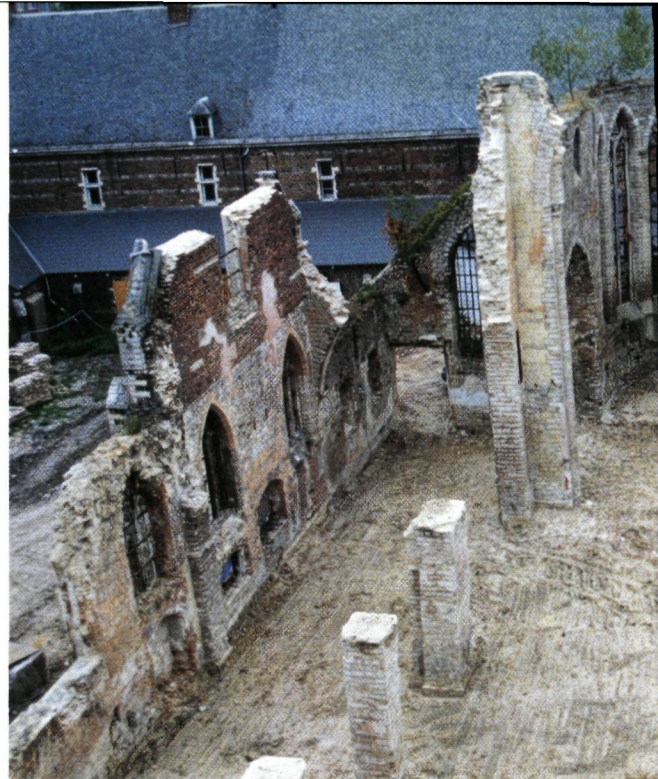
◀ Tienen. De Sint-Agathakapel met polychromie (foto K. Robijns, augustus 1992)

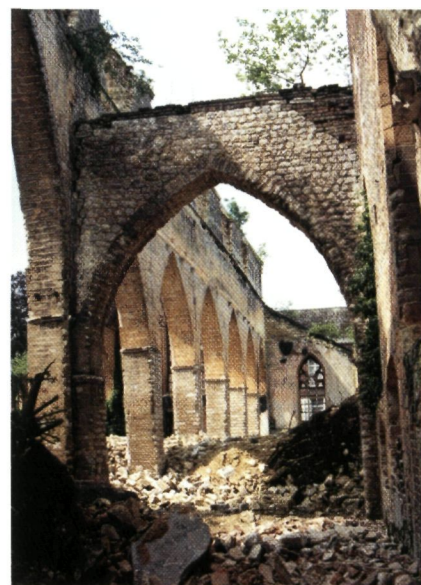
Tienen. De opge-
ruimde ruïne vanop
de westelijke punt-
gevel
(foto K. Robijns)

► van de vorderende plannen, uitgewerkt door de architectenwerkgroep Bob Van Reeth en studie-bureau Stabo, op de hoogte. Die resulteerden uiteindelijk in een voorontwerp (13), waarbij men in de bestaande structuur van de kerk een secundaire nieuwe structuur zou bouwen voor een multifunctioneel gebruik. Twee betonplateaus, een rond in de oostelijke traveeën van het middenschip en een rechthoekig in het koor, zouden zich in de ruïne inschuiven, waar deze het meest ondersteuning behoeft; het zouden toegankelijke dakterrassen zijn met toegangstrappen en tussenbordes in de beide zijbeuken. Verder voorzag het voorontwerp in het structureel verstevigen van de ruïnemuren door middel van een allesoverspannende staalconstructie, waaraan grote cirkelvormige luchters zouden hangen, een verharding van de gevels, het bepleisteren en wit lakken van de vroegere binnenwanden, en een afdekplaat in inox op de ringbalk die de muren zou beëindigen. Men zou de vloer tot op het veel lager middeleeuws niveau terugbrengen, vier pilasters in beton inbedden en de neogotische Sint-Agathakapel volledig slopen, maar in de bevloering als herinneringsteken aanduiden. De nieuwe ruimten zouden glazen wanden in metalen schrijnwerk krijgen, een koepel in de koorapsis zou zenitale verlichting geven, en nieuwe dienst ruimten ter plaatse van de vroegere sacristie en de verbinding met het klooster zouden het geheel aan de oostzijde beëindigen. De cirkelvorm kwam in de vormgeving van het ontwerp steeds terug. Toen men in 1987 een tentoonstelling met het werk van AWG in de Singel te Antwerpen organiseerde, werd ook het project in Tienen voorgesteld (14), en bleek het verrijkt met een autonome, slanke, ronde toren, een naar Italiaanse wijze losstaande campanile, volkomen vreemd aan de typologie van een begijnhofkerk (15). Tot uitvoering, met of zonder campanile, kwam het evenwel niet.

De natuur kreeg hoe langer hoe meer greep op de ruïne. Resultaat waren gescheurde muren, door vorst gebroken stenen, vergane metselmortel, onveilige pilasters, instabiele muren, een globale structurele desintegratie, met gevaar voor verdere instorting (16). De begroeiing stond tierig en het monument verwerd tot een troosteloze bouwval. Het proces van verval, ingezet bij de brand, bleek sneller te gaan dan het denk- en ontwerpproces dat nodig was om de verloren gegane kerk en haar site als ruïne een nieuwe betekenis en rol toe te kennen.

► Tienen. De noord-
zijbeuk naar het
westen, opruiming
aan de gang
(foto K. Robijns,
september 1995)

Geaccepteerde ruïne

Pas vijftien jaar na de brand deed zich een kentering voor, men wilde het bestaand concept wijzigen. Op 23 mei 1991 (17) vroeg de stad hiervoor goedkeuring, verwijzend naar de budgettaire situatie (75 miljoen, geraamde kostprijs van het project) en de bouwfysische situatie van de ruïne. *“Wij beogen de restauratie van de nog stabiele elementen, maar tevens wensen wij over te gaan tot de afbraak van de onstabiele delen. De ruimte zowel binnen als buiten de ruïne zouden wij inrichten als openbaar park, zodat het karakter van de ruïne behouden blijft”*. Men zag af van elke nieuwe bestemming, de ruïne werd als gegeven aanvaard.

Twee jaar waren nodig (1994-1996), en nagenoeg de helft van de geraamde kostprijs van het eerste project (18), om de bouwval te zuiveren van de

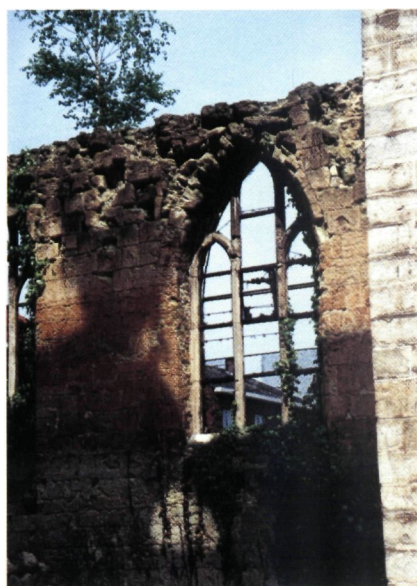
M&L

eind, inclusief de westervensters; ook de zuidelijke zijbeukgevel met de rij spitsboogvensters stond nog tot aan de gootlijst recht. De beide vleugels met onder meer de sacristie, die de kerk met het klooster verbonden, werden afgebroken op de aanzet na, waarvan de afgebrokkelde vorm en de nieuwe sluiting van betonstenen als leestekens dienden. Het koor kwam daardoor weer vrij te staan.

Men vernieuwde voegwerk, ook in muren die voorheen bepleisterd waren, en bande elke vorm van begroeiing; door de gebruikte, plantonvriendelijke steenbehandelingsmiddelen hebben die *sowieso* weinig levenskans. De metalen verankering van de hoge punt van de westgevel bleef aan de oostkant zichtbaar.

Van bij de aanvang (19) opteerde men voor een restauratie van de ramen van het koor en van de westgevel, wat bij uitvoering neerkwam op een totale vernieuwing van het maaswerk in Massangissteen. De andere raamopeningen kregen geen tracering, wel behoefde nogal wat omlijstingswerk vernieuwing. Verticaal aanvaardde men de onregelmatige lijnen die afbraak nu eenmaal met zich meebrengt, horizontaal verkoos men blijkbaar de rechte lijn, nog benadrukt door de afwerking met dekstenen; slechts sporadisch koos men voor een afpleistering, met een golvende lijn als resultaat.

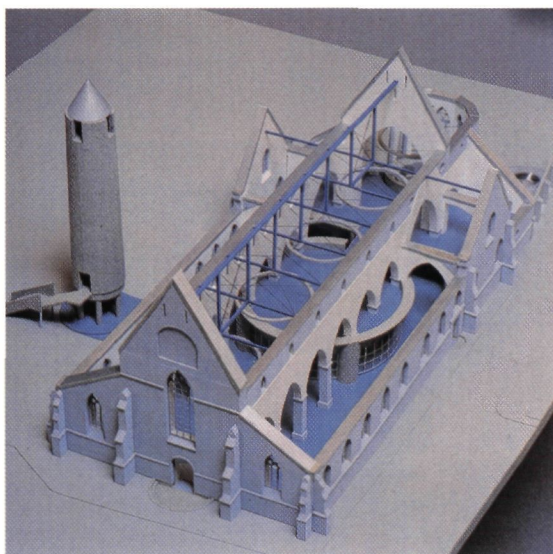
De Sint-Agathakapel had de brand vrij goed overleefd, maar was in de daaropvolgende jaren blootgesteld aan weer en wind en zienderogen gedesintegreerd, zodat men slechts haar portaal, mét de polychromie op de overgebleven profilering, en enkele meters bakstenen muren kon bewaren. Van de kapelvloer behield men slechts de betegeling van

◀ Tienen. Het westelijk raam van de noorderzijbeuk (foto K. Robijns, september 1995)

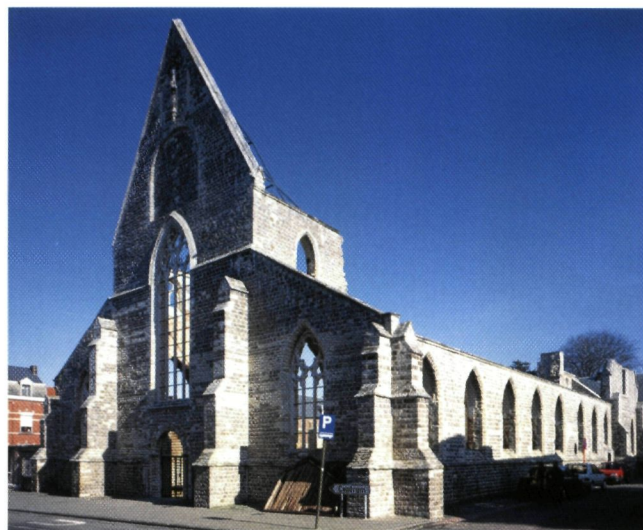
weelderige begroeiing, om gecontroleerd af te breken wat gevaarlijk was geworden en te consolideren wat men kon en wenste te behouden als ruïne.

Dat men in Tienen de uiteindelijke start van de werken met argusogen bekeek was begrijpelijk: een krantenbericht van 25 mei 1994 droeg als titel "*sloopwerken vorderen goed*". En inderdaad, men diende heel wat om stabiliteitsredenen af te breken. Van de beide gootsmuren van het middenschip bleef slechts de meest westelijke travée over de totale hoogte overeind; de noordelijke rij pilasters bleef ongemoeid, maar van de zuidelijke rij moest men er twee tot op zithoogte inkorten; de volledige koormuur bleef ongeschonden, net als de oostelijke beëindiging van de beide zijbeuken; zowel de punten van de noordelijke als van de zuidelijke transeptgevels gingen verloren; maar de westgevel van middenbeuk en zijbeuken bleef volledig over-

◀ Tienen. Maquette van het ontwerp voor het buurtcentrum in de ruïne van de Begijnhofkerk (uit AWG Tentoonstellingscatalogus, Wommelgem, 1987, p.60).

▲ Tienen. De Sint-Agathakapel naar het zuiden. Gepolychromeerde resten en deels gerecupereerde, deels nieuwe vloer (foto O. Pauwels, 1999)

▲ Tienen. Schip met westgevel, uit het zuidwesten (foto O. Pauwels, 1999)

► Tienen. De westgevel en de aanzet van beide gootstommen van het schip (foto O. Pauwels, 1999)

◀ Tienen. Schip en koor naar het oosten
(foto O. Pauwels, 1999)

◀ Tienen. Schip naar het noordwesten
(foto O. Pauwels, 1999)

zwarte basècle met witmarmeren ruiten in de afgesnuite hoeken, die men blijkbaar vroeger hergebruikt had in de eerste travee, maar in de overige verwijderde men de polychrome neogotische tegelvloer.

Ook in de kerk moest deze voor zijn tijd typische vloer wijken, en gek genoeg legde men ter vervanging in de kapel en in het kerkkoor een nieuwe hardstenen bevoering. Ter hoogte van de sterk ingekorte zuidelijke pijler met gecantoneerde zuil gaf men door uitgraving het oude vloerpeil aan en werkte de ontstane put af in de vorm van een getrappt droog bekken met nieuwe Massangissteen. Elders in de ruïne kwam geen bevoering meer.

De ruïnesite, opengestelde tuin

Hoewel men aanvankelijk besliste noch verlichting, wateraansluiting of tuininrichting te voorzien (20), kwamen die er wel.

Voor de verlichting, aangeboden door de elektriciteitsmaatschappij en aanvaard door de stad, zorgen nu enkele hoog geplaatste lichtarmaturen en een groot aantal vloerlichten, zowel in als buiten de voormalige kerkruimte. De hoeveelheid licht die ze produceren houdt alvast de mysterieuze, soms dramatische en romantische sfeer waarmee men gewoonlijk ruïnes associeert, ongetwijfeld drastisch op afstand.

▼
Tienen.
De nieuwe tuin
(foto O. Pauwels
1999)

De plek zou, eens de ruïne geconsolideerd, als openbare ruimte toegankelijk zijn, en dus overwoog men een gepaste aanleg, ook gericht op het nabije wijksschooltje. In de loop van 1994 vroeg men landschapsarchitect Herman-J. van den Bossche, deskundige historische parken en tuinen bij de Afdeling Monumenten en Landschappen, om de site te plannen en als groene ruimte in te richten (21).

Zijn eerste rapport legde een aantal randvoorwaarden vast die het definitief uitzicht en het gebruik van de ruïnesite zouden bepalen: de tuin zou er in de eerste plaats voor de wijkbewoners zijn én voor het schooltje. Maar het wierp ook vragen op die naar de gekozen oplossing leidden. Beoogde men als einddoel een wandeling langs cleane, veilige kerkresten of een vertoeven tussen begroeide, romantische ruïnes? Besepte men dat elke aanleg, zoals ook elk gebouw, ruïne of niet, een minimum aan onderhoud en regelmatig nazicht vereiste? Was men er zich genoeg van bewust hoe begrenzing, toegangen, beplanting, materiaalkeuze en meubilair het uitzicht, de graad van onderhoud, het respect door de gebruiker, het gevoel van veiligheid, de kans op vandalisme zeer sterk bepalen? Wist men dat zeldzame muurflora zoals onder meer Muur- en Steenbreekvaren, Muurbloem, Gele Helmbloem onschadelijke en zelfs beschermde plantensoorten zijn, dat houtachtigen in elk geval te weren zijn, maar dat traag groeiende wingerd en

klimop mogelijk zijn, en dat geleide klimplanten tegen buitenmuren en eventueel overhangend naar de voormalige binnenkant best mogelijk zijn? Het rapport suggereerde de paden niet centraal te voorzien, maar ter hoogte van de zuilen, zodat de gras-matten als groene tapijten in de voormalige kerk-ruimte zouden komen te liggen. Zo voerde men de aanleg in de ruïne ook uit. Het ontwerp hield de lokale maatvoering van het Ancien Régime aan, nl. één voet is 27,53 cm, om integratie van nieuw in oud optimaal te bevorderen.

De ruïnesite behield haar oude begrenzingen, maar men wijzigde het karakter ervan. Het voormalige klooster begrenst ze langs de oostzijde, de tuinmuur van het klooster langs de Berg-van-Leningstraat ten noorden en ten westen, de westgevel van de kerk langs de Bostsestraat, en ten zuiden de zuiderkerkmuur langs de Potteriestraat. Ter plaatse van de afgebroken kloostermuur bouwde men aan de straat een nieuwe bakstenen muur als sokkel voor het afsluitend hekwerk met een breed toegangshek tussen hekpijlers. Toegang tot de ruïne- en tuinsite krijgt men langs het bestaand westportaal van de kerk, de bestaande deur in de zuidgevel en de nieuwe poort in de zuidoosthoek; later, na onteigening, hoopt men nog een deur te openen in de tuinmuur ten noorden. Hekken sloten de toegangen af en relativeerden meteen het gesloten karakter van de site en laten inkijk in de ruïnetuin toe.

Men milderde ook de strakheid door het pad dat de toegang in de zuidermuur met de voormalige Sint-Agathakapel verbond, op te vatten als een 'ruïneuze barst' van dolomiet, die de drie graskarpetten in het schip doorsneed. Het overeindgebleven ingangsportaal van de kapel fungeerde als toegang tot de eigenlijke tuinsite, ten noorden van de kerk, in de vroegere kloostertuin, ooit begijnenkerkhof. Het werd niet alleen een schooltuin met educatieve roeping, maar ook een plek waar de wijkbewoner in alle rust kan zitten, genieten van zon en wolken, van kleur en geur van bloemen en planten, waar hij de ruïne kan bekijken, het schitterende koor kan bestuderen, of zich kan overgeven aan melancholie en mijmeringen, waar een ruïne nu eenmaal aanleiding toe geeft.

Brede paden in gedolomiteerde steen verdeelden de tuin in een raster van niet axiaal erover geschoven vierkanten, waarvan de vorm zich aan de begrenzingen en ruïnemuren moest aanpassen en tot delen van vierkanten inkrimpen. Een 'ruïnebarst-

pad' van gedolomiteerde steen in de kerk, liep naar de Sint-Agathakapel. In de tuin zou het verder lopen als een 'waterplas' van blauwe hardsteen, vloeiend uit een nog niet gerealiseerd waterbekken in het aansluitend vierkant. Twee onderwijstafels van blauwe hardsteen fungeerden als vast element. De overige vierkanten zijn in gras en hebben dan een fruitboom in hun rand, ofwel zijn het vakken voor doorlevende planten, uitgekozen om, de educatieve bedoeling indachtig, de verschillende bladvormen, -randen en nervaturen en bloeiwijzen te illustreren. Hagen zijn van Haagbeuk of van Taxus en dan bedoeld om uit te groeien tot een massief. Men koos voor fruitbomen (Appel, Kweeper, Moerbei) en als klimplanten voor rozen, Trompetklimmer, Bosrank, Gewone Klimop, Klimhortensia, Wilde Wingerd en Blauwe Regen. De tuin kon groeien.

OOG VOOR RUÏNES: VAN STEENGROEVE TOT MONUMENT

"Roma quanta fuit ipsa ruina docet" (22).

"Eine grandiose und wohl erhaltene Ruine ist das schönste Gebäude" (23).

"Quelque chose de plus beau encore qu'une belle chose est la ruine d'une belle chose" (24).

"Tous les hommes ont un secret attrait pour les ruines" (25).

Deze citaten vertellen reeds hoe op verschillende tijdstippen ruïnes fascineerden en intrigeerden, hoe ze tot nadenken aanzetten en hoe men ze apprecieerde. Toch waren de waardering en de zorg voor ruïnes niet vanzelfsprekend. Hun waarde, schoonheid, veelzijdigheid, zeggingskracht en associatieve mogelijkheden moest men in de loop der tijd ontdekken. Oog voor ruïnes leidde uiteindelijk tot het besef van de historische waarde van gebouwd erfgoed en dus tot de geboorte van de institutionele monumentenzorg.

Langzame bewustwording

De bewustwording van de waarden van ruïnes gebeurde in een langzaam proces, waar de literatuur en de schilderkunst belangrijke bijdragen aan leverden. De tijdsgeest beïnvloedde de blik met tot gevolg een gevarieerde kijk op ruïnes.

Oog voor ruïnes veronderstelde historisch besef en een wereldbeeld met notie van begrippen als tijd en

Voorplaat van het derde deel van Serlio's architectuur-tractaat, vertaald door Pieter Coecke van Aalst, uitgegeven in Antwerpen in 1553 (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Kostbare werken, CL 13.956 C3 LP)

afstand. "*L'histoire ne se constitue que si on la regarde, et pour la regarder, il faut en être exclu*" (26). De Renaissance betekende op dit vlak een belangrijke stap. Voordien keek men fundamenteel anders naar het verleden en dus ook naar ruïnes.

De houding van de middeleeuwen tegenover de materiële erfenis van de Oudheid was ongecompliceerd (27). Men zag de Romeinse ruïnes als recycleerbare puinhopen, rijke steengroeven en materialenbanken. Men gebruikte de stenen ongewijzigd in nieuwe gebouwen, men verbrandde en vermaalde ze tot kalk en verwerkte ze in metselmortels. Ook het lood nam men weg, men smolt het en gebruikte het opnieuw. Er veranderde pas iets tegen het einde van de Middeleeuwen, toen men in de stadsgidsen voor pelgrims waarderend over de ruïnes in Rome begon te schrijven (28). Men wees op de verwoestende aanvallen van barbaren en christenen, de eeuwenlange materialenroof en de destructieve kracht van de tijd. Maar men bezong ook voor het eerst de schoonheid van ruïnes (29).

De Renaissance zag de resten van het oude Rome eerst als studieobject, nadien als model en voorbeeld voor de eigen architectuur en al doende kreeg men ook oog voor hun schoonheid. Met een model dat men wilde imiteren, zou men een omzichtiger en behoedzamer omgaan veronderstellen, maar toch ging de steenroof ondanks verordeningen en waarschuwingen, onder meer van de pausen, ongestoord verder.

In schilderkunst en grafiek verscheen de ruïne aanvankelijk als decor, later trad ze op het voorplan en uiteindelijk werd ze hoofdthema. Tegelijk kregen ruïnes uit de eigen streek en uit een recenter verleden aandacht: de resten van burchten, kastelen en kerken werden in beeld gebracht.

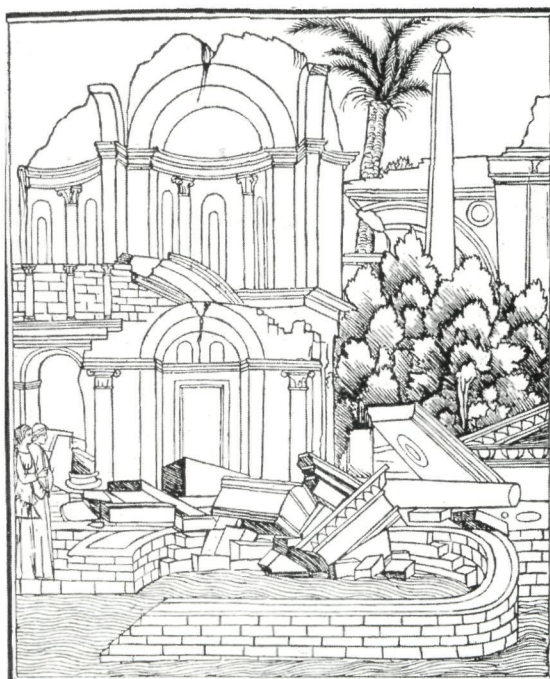
In 1628, anderhalve eeuw voor de ruïnen cultus echt losbarstte, hing de Engelse satiricus John Earl een grappig beeld op van de ruïneliefhebber: "*He is a man... that hath that unnatural disease to be enamoured of old age and wrinkles, and loves all things (as Dutchman do cheese) the better for being mouldy and worm eaten... A great admirer he is of the rust of old monuments, and reads only those characters where time hath eaten out the letters. He will go you forty miles to see a saint's well or a ruined abbey*" (30).

Een vroege blik van bekommernis

Jean Richardot, heer van Barly, genoot een humanistische opleiding en bracht het tot chef-president van de Geheime Raad. Hij ontving in 1601, ter vervanging van een hem toegekende vergoeding, de heerlijkheid Petegem bij Oudenaarde in leen van de aartshertogen. Op 10 januari 1609 verzocht hij de ruïnes van het kasteel te mogen herstellen en argumenteerde: "*Quoique ruiné il y a encores quelques tours et caves entieres lesquelles seroit bon de conserver et serat dommage les laisser plus avant gaster*". Hij bekwaam wat hij vroeg en mocht tot 6000 pond Vlaams aan het herstel besteden (31).

Het was de Romereis als statusrijke afsluiting van de studietijd en eerste stap in de wereld, die van de meeste '*grand touristen*' ook kunst- en architectuurliefhebbers maakte met een zwak voor ruïnes. In zijn essay *On Travel* (1625) raadde Francis Bacon de jongelui dan ook aan tijdens hun omzwerving vooral niet te vergeten de antiquiteiten en ruïnes, al wat herinneringswaarde bezat, te bezoeken (32).

▼ Francesco Colonna (?), kunstgeschiedenis
Hypnerotomachia Poliphili (1499).
Eén der platen uit dit soms ook aan Leone Battista Alberti toegeschreven boek, dat niet enkel voor de tuin- maar evenzeer voor de waardering van ruïnes niet zonder belang is geweest, dankzij de zeer snelle vertaling en verspreiding

► Leuven, Heverlee, abdij van Park. Ruïneschildering in de médaillons van het decor in het Salette van het abtskwartier (18de eeuw) (foto O. Pauwels, 1999).

Wat zich eerst in Engeland manifesteerde, breidde zich naar het continent uit. Erudieten en liefhebbers verenigden zich in London sedert 1717 in de *Society of Antiquaries* en in Frankrijk in de *Société des Antiquaires de Normandie* (nadien de nog steeds actieve *Société Française d'Archéologie*). In 1878 zou baron Justin Taylor – niet voor niets een Engelse Fransman en van bij de oprichting lid van de Franse *Commission des Monuments historiques* – schrijven *'Nous ne revendiquons que... l'honneur d' avoir dit les premiers: arrêtez ces dévastations, soutenez ces ruines'* (33), uitspraak die maar mogelijk werd na de vernielingen van de Franse Revolutie, en men de culturele waarde van ruïnes hoger ging aanslaan dan hun utilitaire.

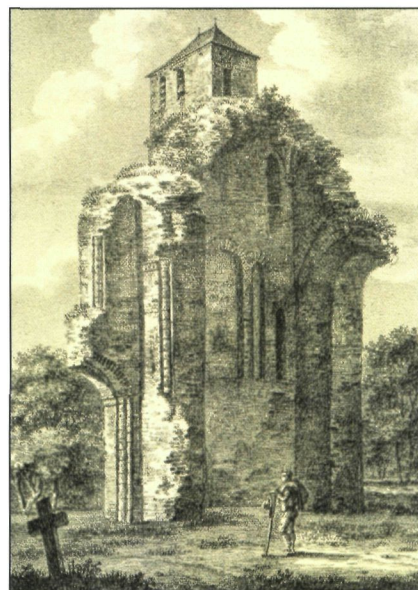
Ooit bouwde men zelfs ruïnes omdat men in hun sterke associatieve krachten geloofde. Dit gebeurde parallel met de overgang van de geometrische naar de onregelmatige stijl in de tuinarchitectuur in Engeland (34). Tussen 1750 en 1850 was de ruïne alomtegenwoordig en verscheen ze als wanddecoratie ook in het binnenhuis of versierde ze porselein. Zelfs intacte interieurs gaf men de schijn van ruïnes, door ze bij middel van illusionistische schilderijen in ruïnes te herschapen en gebouwen gaf men in schilderijen anticiperend in hun ruïneuze toestand weer. De perceptie van de tijd onderging duidelijk een verandering (35).

Aan de wieg van de institutionele monumentenzorg

De Franse Revolutie en de mateloze vernielingen van 1789 en later zetten een baken. Abbé Grégoire opende definitief de ogen toen hij de vernielingen als vandalisme bestempelde (36) en weigerde de kastelen en kerken te zien als schuldige overblijfsels van een voorbijge feodale en absolutistische wereld die vernietiging verdienden. Hij benadrukte dat het om gemeenschappelijk, dus nationaal bezit ging met een eigen waarde. *“Les barbares et les esclaves détestent les sciences et détruisent les monuments d'arts; les hommes libres les aiment et les conservent”* (37). Het beschermen van erfgoed was geen reactionaire bezigheid, maar een taak voor revolutionairen: alle voordien ver van de gewone mens gehouden kostbaarheden, behoorden voortaan het volk toe dat er dan ook verantwoordelijk voor was. De officiële monumentenzorg – het algemeen belang – was geboren en ruïnes stonden mee aan de wieg.

De nieuwe kijk op ruïnes en op historisch erfgoed werd gevoed door de archeologie en de geschiedschrijving, de romantiek en het christelijk reveil. *“Partout on voyait les restes d'églises et de monastères que l'on achevait de démolir; c'était même une sorte d'amusement d'aller se promener dans les ruines”*, schreef Chateaubriand in de eerste jaren van de 19de eeuw (38). De romantische, met weemoed en maneschijn overgoten wandeling zag het licht en het erbij passend beeld van de rune. Voortaan ging dit meestal vergezeld van een kruis, een gedenksteen of een kerkhof, in een natuurlijk, groen kader.

► Dewasme, lithografie uit 1814 van de kerkruïne in Dudzele, gepubliceerd in *Collection des principales vues des Pays Bas*

Respect, verering, melancholie en weemoed kleurden dit beeld. Het onbekende, het mysterieuze van de ruïne sprak tot de verbeelding, bezorgde gevoelens van onbestemde weemoed en scherpte de honger naar kennis over het verleden. Maar ook de door de tijd aangetaste materie kreeg aandacht, de begroeide, verweerde, duidelijk oude steen werd om zijn verweerdheid belangrijk, de authenticiteit van materiaal werd een waarde, en niet alleen in ruïnes. Aloïs Riegl zou het in zijn essay *Der moderne Denkmalkultus* (1904) de *Alterswert* van de monumenten noemen, – dat wat ze van nieuw onderscheidt – en beklemtonen dat het van alle waarden die men in rekening kan brengen, het die waarde is die universeel is en elkeen aanspreekt (39). De *Seven Lamps of architecture* (1849) van John Ruskin bracht dit voor het eerst onder woorden en in schets en aquarel legde hij ook vast wat hij “*the golden stain of time*” noemde (40): het unieke, fragiele, kostbare en onvervangbare van authenticiteit, verweerde materialen. Samen met hem kwam de ‘contemplatieve’ vleugel van de monumentenzorg al gauw in aanvaring met de ‘handelende’ vleugel van de restauratiepraktijk, het oog der kunsthistorici versus de blik der technici. Hier schopte de in Brugge verblijvende Engelsman James Weale het België van die dagen een geweten met zijn aanklacht tegen de vernielende restauratiepraktijk. “*Memoire contre les restaurations exécutées en Belgique depuis 1830 aux monuments dits gothiques* (1861)” (41).

Bevallig verval

“Old buildings are ruthlessly restored by those who cannot distinguish between the fact of age and the effect of age. The official friends of old buildings are often their worst enemies, in that on the plea of preserving it for posterity they will renovate a venerable building in such a way that the old building loses the one quality which made it venerable: the effect of age. ... Decay, the visible effect of history, is not a stationary condition but a growing and continuing process” (42).

De 20ste eeuw bracht ontzuivering en maakte een einde aan de ruïnekultus. De verschrikkingen van beide wereldoorlogen, het aantal en de schaal van de ruïnes die ze veroorzaakten, brak de romantische kijk op de ruïne voorgoed af. Over de wederopbouw van verwoeste steden en vernield patrimonium werd lang en hevig gedebatteerd (43).

Drie benaderingen voor de wederopbouw tekenden zich af en bepaalden ook de kijk op ruïnes, visies die ook nu nog leven. De modernistische *tabula rasa*-houding koos voor een volledige opruiming: de ruïne ruimt plaats, het nieuwe krijgt alle kans, alle krediet. De relict-houding opteerde voor een fragmentarisch behoud: de ‘rest’ werd bewaard als litteken, soms gekoesterd en al of niet gecombineerd met nieuwbouw. De negationistische houding wilde de traumatische gebeurtenis van de destructie

▼ Jobard, lithografie van de abdijruïnes van Affligem in Hekelgem (uit DECLOET, *Voyage pittoresque dans le royaume des Pays Bas*, Brussel, 1825)

► Hekelgem, Affligem, de resterende ruïne vandaag (Foto O. Pauwels, 1999)
Het verhaal van de teloorgang van het abdijcomplex, eerst geplunderd in 1794, opgeheven in 1796 en systematisch afgebroken sedert 1797, verschilt in niets van zoveel andere. Leverde een parallelle geschiedenis voor Villers-la-Ville schitterende ruïnes op, in Affligem was dit niet het geval

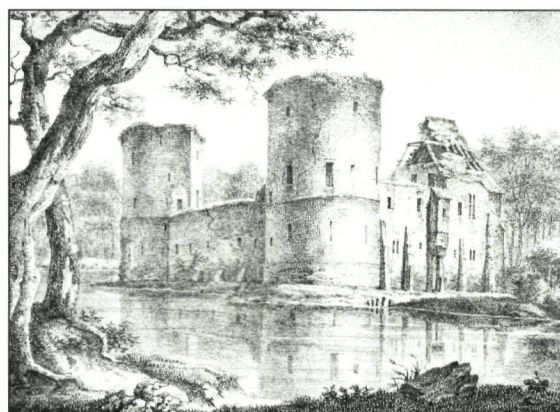

Beersel, de burcht anno 1999 (Foto O. Pauwels). Toen Beersel in 1928 werd overgedragen naar de *Vrienden van het kasteel* was de middeleeuwse waterburcht, die in 1488-89 in de

opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk door de Brusselaars was belegerd en ingenomen, geleidelijk aan vergleden tot een romantische ruïne, geliefd thema voor schilders en dichters. De *Vrienden*,

in het verlengde van de 19de-eeuwse reconstructie-opvattingen, gingen verder dan het herstel van de ringmuren en torenrompen, en baseerden zich op de gravure in Leroy voor de bekronende bedakingen.

▼
Dewasme, gravure van de ruïnes van de burcht in Beersel ca. 1823 (uit *Collection des principales vues des Pays Bas*)

ongedaan maken door het er te laten uitzien alsof ze niet had plaats gevonden: men ruimde de ruïne op door het gebouw te reconstrueren, min of meer getrouw aan wat er stond of 'schoner dan het was'. Alle mogelijkheden met hun verschillende varianten en nuanceringen werden in de naoorlogse periodes in de praktijk gebracht. Ook voor de ruïne in Tienen kwamen ze vroeg of laat ter sprake.

DE RUïne ZONDER VERLEDEN: FOLLY IN DE TUINARCHITECTUUR

Tijdens de langzame bewustwording van hun waarde, kwam er een moment waarop men ruïnes zozeer waardeerde dat men ze zelfs bouwde. In de zoektocht naar het hoe en waarom belandden we in het 18de-eeuwse Engeland, bij het ontstaan van de landschappelijke stijl in de tuinarchitectuur. De ruïne werd er, als één tussen vele fabriekjes, metafoor van vrijheid en democratie, werd materie geworden geschiedenis, en stelde het lineaire verloop van de tijd tegenover het cyclisch verloop van de natuur.

Aangenaam object, ideaal medium

"...they move more lively and pleasing reflections than history without their aid can do...it would make one of the most agreeable objects that the best of landscape painters can invent".

Bouwmeester John Vanbrugh pleitte met deze woorden voor het behoud van de ruïnes van *Woodstock Manor*, het oude kasteel in Blenheim, waarvoor hij in 1709 een opdracht voor nieuwbouw ontving (44). Hij wees op hun historische en esthetische waarde, en hun associatieve en schilderachtige kwaliteiten voor het landschap. Sarah Churchill, *duchess of Marlborough* en echtgenote van de opdrachtgever, had het evenwel niet voor ruïnes, liet die in Blenheim slopen (1723) en zegde de opdracht op. Niet veel later lieten heren van rang en stand met graagte ruïnes meespelen in de aanleg van hun parken. Vanbrugh was zijn tijd duidelijk vooruit, want de houding tegenover het verleden, de natuur en de architectuur evolueerde en men keek daardoor vanzelf anders naar ruïnes.

De ruïne werd embleem en metafoor. Ze incarneerde de afwijzing van het absolutisme, de veroordeling van willekeur en tiranie, ze riep vrijheid

en liberaal denken op. De *Glorious Revolution* (1688)(45) en de *Declaration of Rights* (1689) maakten in Engeland, honderd jaar voor de Franse Revolutie, een einde aan de vorstelijke willekeur, want voortaan was er naast de Koning een parlement. Van toen af wees men graag op de parallel met het klassieke Rome, waar men consuls en senatoren had, en met genoegen riep men deze vergelijking dan op met klassieke architectuur, in ruïne of niet. Met de gotische architectuur kon men naar het eigen verleden verwijzen, vooral naar de Saksische tijd, toen de Koning volksvergaderingen bijeenriep. Koning Alfred (871-899) koos men dus frequent als thema voor de sculpturale versiering in het landschappelijk park (46). Dat hij tot het nationaal verleden behoorde en van eigen bodem was, plaatste men in contrast met het regerend vor-

stenhuis van Hannover, vooral toen koning George II en zijn eerste minister Robert Walpole absolutistisch gedrag vertoonden. De liberale *Whigs*, verenigd in de *Kit-Cat-club*, verwezen graag naar deze toestanden en bouwden in de parken bij hun *country-houses* geïmporteerde Romeinse ruïnes naast gotische, maar geen van beide 'echte' ruïnes. Het zijn ruïnes zonder verleden, waar men naargelang van de symbolische verwijzing en de evocatieve kracht die men ze wil geven, de geschikte vorm en stijl voor koos: klassieke tempel, Romeinse triomfboog, gotische kapel, feodale burcht, Middeleeuwse toren... Men hechtte er zoveel belang aan dat het er niet toedeed of het een ontstane of een gebouwde ruïne was. Bezat men in zijn park geen ruïne of geen constructie die men ruïneus kon maken, dan bouwde men een ruïne waarvoor men nog de juiste plek kon uitkiezen ook.

◀ Buste van King Alfred, één der beelden in de nissen van de Tempel der Britse Helden, in het park van Stowe (foto C. De Maegd, 1998)

▼ Anoniem, Tekening van Woodstock Manor in 1714, (London, British Museum) gepubliceerd in HAMMERSCHMIDT v. en WILKE', *Die Entdeckung der Landschaft. Englische Gärten des 18. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1990, p. 15)

Men roemde, in navolging van Locke, in dat Germaanse verleden terzelfder tijd ook wat natuurlijk was: vrijheid was aangeboren maar in de loop der tijd verloren gegaan. Wat primitief, ongerept, vrij en natuurlijk was stond voortaan hoog gewaardeerd en dat vertaalde zich in tuin en park. De tuinstijl veranderde en men bouwde naast ruïnes als embleem voor vrijheid, primitieve hutten en hermitages, rotswerk, holten en grotten, die het begrip natuur vorm gaven. Natuur, vrijheid en de klassieke oudheid zijn drie ideeën eigen aan de 18de eeuw die de romantiek hebben beïnvloed en ook de excessieve ruïneliefde voedden.

In 1793 schreef tuinontwerper en publicist Humphrey Repton: "*The simplicity and elegance of*

▼ D.N. Chodowiecki (1778-1779), *De conversatie*, gravure uit de reeks *Natürliche und affectirte*

Handlungen des Lebens, met respectievelijk een natuurlijk ogende natuur en een geometrische, strak gesnoei-

de tuin als achtergrond voor het 'natuurlijk' en 'gekunsteld' omgaan met elkaar, gepubliceerd in LAUTER-

BACH I., *Der französische Garten am Ende des Ancien Régime*, Worms, 1987, p.245

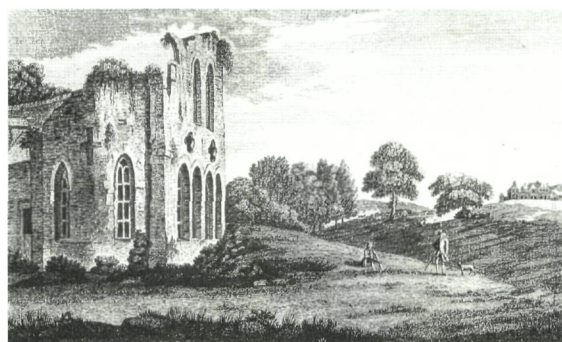
H.F. James,
The Leasowes met
 de gebouwde ruïne
 op de voorgrond,
 aquatint van
 ca. 1800
 (uit *Journal of
 Garden History*,
 1993, p.2)

► *English gardening have acquired the approbation of the present century as the happy medium betwixt the wildness of nature and the stiffness of art; in the same manner as the English constitution is the happy medium between the liberty of savages and the restraint of despotic government" (47).*

Vooraleer de ruïne er haar plaats in kreeg, moesten tuin en park inderdaad evolueren van de strakke, symmetrische en gecompartmenteerde geometrische tuinen naar de 'vrijere' landschappelijke stijl. In de ruïne zijn het artificiële en het strakke van de constructie verdwenen en kregen de natuur, het wilde en het vrije de bovenhand. In een 'natuurlijke' tuin in landschappelijke stijl, en geplaatst tussen andere metaforen, sprak de ruïne-allegorie krachtig: het efemere karakter van natuur én van cultuur zijn er versterkt.

Van geometrisch naar landschappelijk

Tussen Vanbrugh's pleidooi voor het behoud van ruïnes in 1709 en Repton's vaststelling over de Engelse tuinen in 1793 strekt zich een boeiende periode uit: men evolueerde van een Cartesiaans naar een Newtoniaans wereldbeeld, wat zich in de aanleg van tuin en landgoed vertaalde in de overgang van de geometrische naar de landschappelijke tuinstijl (48). Parallel hiermee ontwikkelde zich een nieuwe houding tegenover de natuur en manifesteerden zich nieuwe maatschappelijke gegevens die ook de kijk op ruïnes een andere wending gaf. Engeland nam hierin het voortouw, vooral met de ontwikkeling van de kennistheorie sedert het einde van de 17de eeuw en met wetenschappers als Locke, Newton en Boyle (49). Associatie en empirisme, dat observatie en zintuiglijk waarnemen als basis van kennis zag, beïnvloedde de tuinkunst en de rol van de ruïne. Ook een landschap of een tuin moest men ervaren via opeenvolgende sensaties, afwisselende belevenissen, voortdurend andere standpunten. Gedaan het statisch observeren, inzicht in het geheel verkreeg men pas na een dynamisch onderzoek vanuit wisselende oogpunten. Passer en lineaal, instrumenten van de geometrische tuinaanleg en uitingen van Cartesiaans denken, werden losgelaten en ook de snoeischaar werd opgeborgen. Onregelmatigheid, variatie en ongeschijnlijke natuurlijkheid vervingen de vroegere strakheid, geometrie en symmetrie. In zo getekende tuinen paste de ruïne als gegoten: haar vorm was onregelmatig, gevarieerd, ze sprak de zintuigen aan

View of LEASOWES near Halesowen in SHROPSHIRE, including the Priory & Seat of the late WILL. MANSBURY Esq.

en het gemoed, en ze bezat uiteenlopende betekenissen. Het nieuwe uitzicht van tuinen illustreerde, zoals de ruïne, het verloop van de tijd, de wandelaar zag er het efemere karakter van het leven zelf in weerspiegeld, met een melancholische sfeer als gevolg. Een ruïne in tuin en park confronteerde hem bovendien met het lineaire én het cyclische verloop van de tijd. Zijn sensibiliteit was gewekt. Onbehagen over de strakke, geometrische tuinstijl bestond in Engeland al langer. Dat de eerste kritische noten reeds bij Bacon en Milton te vinden waren, signaleerde William Mason, auteur van *The English Garden* (1772-1782) (50). Bacons essay *On the Gardens* van 1624 hekelde de waterwerken, geschoren hagen en snoeifiguren en Miltons *Paradise Lost* van 1664 bezong in tegenstelling daarmee het aards paradijs als natuurlijk ideaallandschap. In *'Upon the Gardens of Epicurus'* van 1685 suggereerde sir William Temple als alternatief het karakter van de Chinese tuinkunst, dat hij met de term *Sharawadgi* samenvatte, een begrip dat inderdaad samen met 'Chinese' elementen als een brug of een pagode in de landschappelijke tuinkunst ingang vond (51).

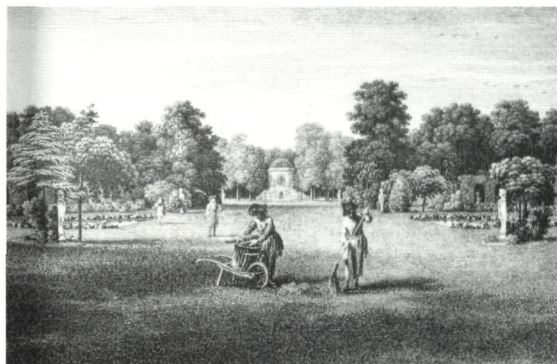
Pas later, toen de tijd er rijp voor was en maatschappelijke veranderingen voltrokken waren, kreeg deze kritiek gehoor en vonden de nieuwe ideeën in de tuinarchitectuur hun beslag, vooral onder de beslissende invloed van de publicaties van Shaftesbury en Joseph Addison (52). De natuur zoals ze voorkwam in rotsen, grotten, watervallen, wildernis, nog niet beroerd door de wil, de gekunsteldheid, de grilligheid of de verwaandheid van de mens, werd een nieuw ideaal naast een symbool van liberale en humanistische ideeën. In de tuinen 'nieuwe-stijl' waren deze elementen geliefde bestanddelen en als de natuur ze niet op de gewilde plek had voorzien, dan was er het menselijk vernuft om ze op de gewilde plek te brengen. Zo verging het ook de ruïne.

Dichter Alexander Pope was één van de eersten om de nieuwe inzichten in zijn tuin in Twickenham, in de jaren 1718-1724 te realiseren en natuurlijk vond men er ook een ruïne als toegang tot een schelpengrot. Hij zorgde voor een snelle verspreiding van de nieuwe inzichten want hij was als geliefd dichter veel te gast bij landeigenaars en vanzelfsprekend adviseerde hij hen een aanleg van hun landgoed in de nieuwe tuinstijl (53).

In de nieuwe tuinen wilde men een ideaal landschap realiseren. De klassieke oudheid en Italië stonden hierbij model, in mindere mate ook Chinese tuinen (54), men inspireerde zich op kunst en literatuur, op filosofie en wetenschap. Economische factoren, de eisen van de tuin-, bos-, en landbouw speelden mee. Voor de verschijning van ruïnes in landschappelijke tuinen zijn in de eerste plaats de landschapschilders uit de 17de eeuw beslissend geweest. Van zijn *Grand Tour* kwam de edelman terug, niet enkel met antiquiteiten en een liefde voor klassieke kunst, maar ook met het hoofd vol beelden van Italiaanse landschappen waar ruïnes uit de oudheid wezenlijk deel van uitmaakten. Tuinen zouden er voortaan ook zo moeten uitzien (55). In afwachting sierde men de muren van salon of eetkamer met geschilderde Italiaanse landschappen, die nogal verschilden van wat men vanuit de ramen waarnam. Toen het natuurbeeld uit de schilderijen model ging staan voor de tuinarchitectuur, werd gelijk ook de ruïne mee overgenomen. Zo verschenen in landschappelijk getekende tuinen de eerste gewilde ruïnes, klassieke, maar ook gotische, echte zowel als gebouwde, nutteloze en bruikbare, naast andere constructies die naar andere werelden en andere idealen verwezen. Ieder bezat immers een eigen associatiestroom.

Woordgebruik kan wellicht één en ander toelichten. Het oude Engelse woord *landscip*, later geëvolueerd tot *landscape*, kwam uit het Nederlands op het einde van de 16de eeuw in het Engels terecht en was toen uitsluitend een schildersterm. Men duidde er een ideale plek mee aan, verwant met het paradijs en gelegen buiten de reële wereld, die schilders hoopten weer te geven. Een definitie van 1672 luidt als volgt: "*Landscip is that which appeareth in lines the perfect vision of the earth, and all things thereupon, placed above the horizon, as towns, villages, castles, promontories, mountains, rocks, valleys, ruins, woods, forests, churches, trees, houses, and all other buildings, both beautiful and ruinous*" (56). Ook de Franse term *paysage* verwees aanvankelijk alleen naar de schilderkunst. Hoe de schilders het

◀ Woollet, Zicht op de tuinen van Carlton House, ca. 1760. Op de trappen van het paviljoen stonden beelden opgesteld, ondermeer één van King Alfred (Gravure uit STRONG R., *Royal Gardens*, London, 1992)

'land' (*pays*) zagen en er op doek een 'landschap' (*paysage*) van maakten (57), werd in tuinen in het 'echt' uitgevoerd. R.L. de Girardin schreef in *De la composition des paysages* (1777): "*Ce n'est donc ni en architecte ni en jardinier, c'est en poète et en peintre qu'il faut composer des paysages*". Dat bracht hij in de praktijk in zijn tuinen in Ermenonville, waar hij zich liet assisteren door een schilder als Hubert Robert, die men veelzeggend de bijnaam *Robert des Ruines* gaf. William Kent, die volgens Horace Walpole de vader heette te zijn van de Engelse tuin, was ook niet toevallig van huize uit schilder.

Het begrip natuur evolueerde in dezelfde periode. Diderots *Encyclopédie* onderscheidde *la nature* van *la belle nature*, waarbij de 'schone natuur' een samenstelling was van uitgekozen deeltjes van de natuur. In cultuur gebracht land zag er tot dan toe, door het groot aantal hagen, heggen en muren en in rijen of in quincunx geplante bomen streng geordend uit en beantwoordde aan de esthetische norm voor de toenmalige tuinen. Naderhand kwam daar verandering in. Onberoerde natuur en landschap dat daar de schijn van had, kregen algemene waardering, werden esthetische norm en betekenden ook een nieuwe kijk op de wereld. Dat uitte zich vanzelfsprekend in de tuinkunst (58).

De 'natuurlijkheid' en 'wildheid' waren niet gegeven maar gewild, ze waren intentioneel zoals blijkt uit Jean Jacques Rousseaus *Julie ou La nouvelle Héloïse*. Als Saint Preux de lof zingt over het werk van de natuur in de tuin van Clarens, antwoordt Julie: "*Il est vrai que la nature a tout fait, mais sous ma direction, et il n'y a rien là que je n'aie ordonné*" (59). De natuur was inderdaad aan het werk, maar alleen zoals Julie het wilde.

De verschuiving in de noties 'natuur' en 'landschap' weerspiegelt zich in de tuinkunstgeschiedenis: de geometrisch geordende tuinarchitectuur evolueer-

de naar de vloeiende, ogenschijnlijk 'natuurlijke' landschappelijke stijl. Om de harmonie van het universum ook in deze nieuwe tuinstijl te bereiken, vermengde men culturele elementen met natuurlijke, en verbond men het nuttige met het aangename (60). De ruïne vond er vanzelfsprekend haar plaats.

De nieuwe houding tegenover de natuur gaf met-tertijd ook aanleiding tot een nieuw esthetisch begrip: het schilderachtige, het beeldige, *the picturesque*. Rond 1720 trof men het in de literatuur aan en tegen het einde van de 18de eeuw was het alom ingeburgerd. In de periode 1730-1830 werd het de universele manier van kijken, vooral naar architectuur, tuinkunst en natuur, het was de smaak die de overgang tussen het classicisme en de romantiek overbrugde en plaats ruimde voor de verbeelding. De hoofdkenmerken, namelijk variatie, beweging, onregelmatigheid, gecompliceerdheid en schijnbare ongekunsteldheid, had het met de landschappelijke tuinstijl gemeen, het bezat een voorliefde voor het associatieve en waardeerde ruïnes om hun evocatieve mogelijkheden. Het gebruik van ruïnes in de vroegste landschappelijke tuinen deed al een beroep op wat later de *picturesque* verbeelding zou heten (61).

Een nieuwe smaak, een algehele verandering

In 1734 schreef sir Thomas Robinson vanuit Londen naar zijn schoonvader Lord Carlisle, de bouwheer van *Castle Howard* in Yorkshire: "*There is a new taste in gardening just arisen, which has been practised with so great succes at the Prince's garden in Town* (bedoeld is *Carlton House* ten zuiden van Londen, in 1733 door Frederik, prins van Wales verworven), *that a general alteration of some of the most considerable gardens in the Kingdom is begun, after Mr Kent's notion of gardening, viz. to lay them out, and work without either level or line. By this*

means, I really think the 12 acres the Prince's garden consists of, is more diversified and of greater variety than anything of that compass I ever saw; and this method of gardening is the more agreeable, as, when finished, it has the appearance of beautiful nature, and without being told, one would imagine art had no part in the finishing, and is, according to what one hears of the Chinese, entirely after their models for works of this nature, where they never plant straight lines or make regular designs. The celebrated gardens of Claremont, Chiswick and Stowe are now full of labourers, to modernise the extensive works finished in them, even since every one's memory" (62).

De overgang naar de landschappelijke tuinstijl moet voor tijdgenoten inderdaad schokkend en ingrijpend zijn overgekomen en William Kents (63) invloed op de ommekeer was groot. In zijn eentje illustreert hij wat we hierboven vertelden. Na een verblijf (1709-1719) in Italië om zich als schilder te volmaken, ontwikkelde hij zich in Engeland onder de vleugels van Lord Burlington, eminent *Kit-Cat-club*-lid en de bouwheer van *Chiswick*, tot een succesvol bouwmeester en vanaf 1730 bemoeide hij zich in toenemende mate met tuinaanleg. Uit zijn tuinontwerpen leest men zijn vertrouwdheid af met de klassieke architectuur en haar ruïnes, met scenografie, met landschapsschilderkunst, met Italiaanse landschappen, met renaissance-tuinen en met wat men toen over de Romeinse tuinen uit de oudheid wist (64). De aanleg bij *Rousham House* voor de familie Dormer rond 1737, is één van zijn parkcreaties die haast ongeschonden bewaard is gebleven.

Kent had evenwel geen exclusiviteit, vele anderen droegen bij tot het ontstaan en de ontwikkeling van de 'Engelse' tuin: professionelen zowel als de amateur-tuiniers die de opdrachtgevers en landeigenaars waren (65). Zij gaven de vernieuwing kans, financierden ze en instrueerden hun tuinmannen in die richting, geholpen door theoretische geschriften, beschrijvingen en modelboeken en ook topografische prenten (66).

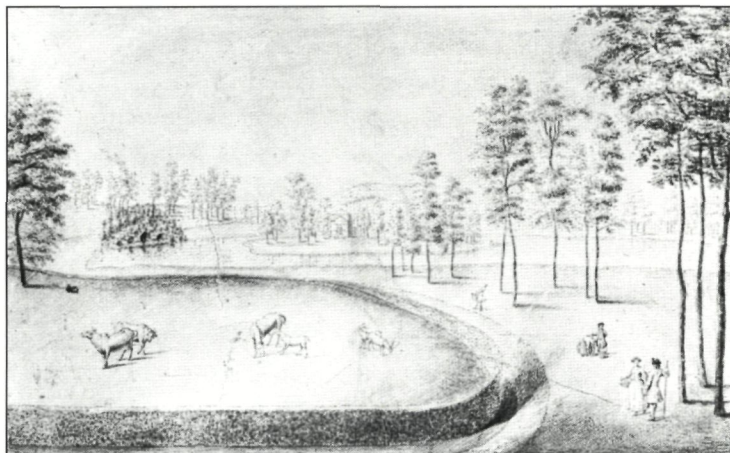
De overgang naar de nieuwe tuinstijl gebeurde langzaam en geleidelijk en was ook daarin een spiegel van de even traag evoluerende samenleving. Factoren van sociaal-economische en culturele aard speelden mee en duiden op een nieuwe maatschappij in wording. Voor tijdgenoten was de 18de eeuw in elk geval een *age of improvement* (67).

Een landgoed bezat men niet alleen om het visueel genoeg, om de jachtgronden die het bood of de verpozing op het land, om de status die het ver-

► William Kent, Pentekening met *The Vale of Venus* in het park van *Rousham*, ca. 1740 (uit HUNT J.D., *William Kent Landscape Garden Designer*, London, 1987, p.215)

◀ G. Lambert (?), Zicht van Claremont ca. 1750 met de nieuwe tuinstijl. Op de voorgrond de ha-ha, links de grotto en midden het door William Kent ontworpen paviljoen op het vijvereiland

(uit JACKSON-STOPS G., *An English Arcadia. Designs for Gardens and Garden Buildings in the Care of the National Trust*. Tentoonstellingscatalogus, 1992, p.15)

schafte of het sociale leven, het was ook en vooral een economisch goed (68). Dus verloor men bij de aanleg van het landschappelijk park de belangen van de akker- en bosbouw, van de veestapel en schapenteelt, en van een evenwichtig wildbestand zeker niet uit het oog. De landbouw onderging in dezelfde periode vooral in Engeland ingrijpende wijzigingen: de productie gebeurde zowel intensiever als extensiever en het productie-overschot werd winstgevend aan de snelgroeiende stadsbevolking verkocht. Een grotere efficiëntie was onder meer mogelijk dankzij de 'enclosure'-operaties, waarbij landeigenaars gemeen land bij hun bezit insloten, met goeddunken van het parlement, waarin ze zelf zetelden (69). In deze uitgestrekte landgoederen gingen weiland, tuin, park, bos en landschap in elkaar over, men liet elke zichtbare omheining weg (*leaping the fence*), en verving ze door de in het landschap visueel niet meespelende ha-ha of droge gracht, element dat al door J.A. Dezallier d'Argenville in *La théorie et la pratique du jardinage* in 1709 werd aanbevolen en dat uit de vestingbouw stamt. De landschappelijke stijl was pas op zijn best als het landschap van zo ver mogelijk via open zichtlijnen en coulissen bij het huis betrokken was en de schilderachtige kudden zichtbaar waren, maar op veilige afstand over de ha-ha.

Bij het begin van de 18de eeuw was een vierde van de Engelse bodem nog braakland, heide of moeras, maar tegen het einde van de eeuw had het landschap een ware metamorfose ondergaan: Brown en Repton bijvoorbeeld plantten als tuin- en landschapsonwerpers zo'n kleine veertig miljoen bomen (70). De nieuwe tuinstijl was verre van de enige oorzaak hiervan. Wat men van tuin en landschap verlangde viel wonderwel samen met de eisen van de landbouw - drainering van onproductieve

gronden voor uitbreiding van akkers en vooral weiland -, en van de bosbouw - de groeiende industrie en de scheepsbouw voor de bloeiende handel kenden een verhoogd houtverbruik. Ononderbroken grasland wisselde bijgevolg af met bossen, bomen-groepjes en solitairen, er waren kronkelende waterloopjes en kunstmatig aangelegde, maar nooit strakke waterpartijen en daartussen slingerden de paden en wegen, van waarop het uitzicht steeds varieerde en men altijd andere verrassingen waarnam en nu en dan ook zicht kreeg op het huis, een dorp of een buurmans goed. Brown maakte met deze tuinstijl naam.

De 18de eeuw was ook de periode waarin Engeland een leidersrol begon te spelen en uitgroeide tot een financiële en commerciële wereldmacht. Ook de burgerij profiteerde daarvan en kon het zich veroorloven buitenplaatsen te kopen of te bouwen, luxueus in te richten en in landschappelijke stijl aan te leggen. Het werd dus dé eeuw van het Engels landhuis en van het erbij horend park. De gegoede

► Model voor een tuinontwerp, gravure uit *Aperçu et nouveaux modèles sur l'art de composer et distribuer et décorer toute espèce de jardins*, Brussel, 1829

▼ C. Motte, 'Fabrique pour l'ornement des jardins', gravure uit G. THOUIN, *Plans raisonnés de toutes les espèces de jardins*, Paris, ca. 1820, een succesvol modelboek voor fabriekjes en tuinen in landschappelijke stijl

Engelsman ontdekte na zijn *Grand Tour* op het vasteland, ook het eigen landschap, de eigen architectuur, de eigen cultuur en de eigen geschiedenis. De reisverslagen, dagboeken en meestal zelfs geïllustreerde gidsen voor huizen en parken kenden groot succes. Voor sommige tuinen moest men toegangstickets kopen en zich aan vastgestelde openingstijden houden en de succesrijkste huizen legden gastenboeken aan (71). De ondertussen populair geworden *picturesque* beweging zat daar ook voor iets tussen natuurlijk. In die periode verbeterde de weginfrastuctuur, bouwde men lichtere wagens en rijtuigen, perfectioneerde men hun vering, plaatste men glasruiten in de plaats van luiken of gordijnen, wat reizen minder tot een corvee en meer tot een plezier maakte (72). Ook dat speelde mee in het succes van de tuinen nieuwe stijl en van de architectuur erin.

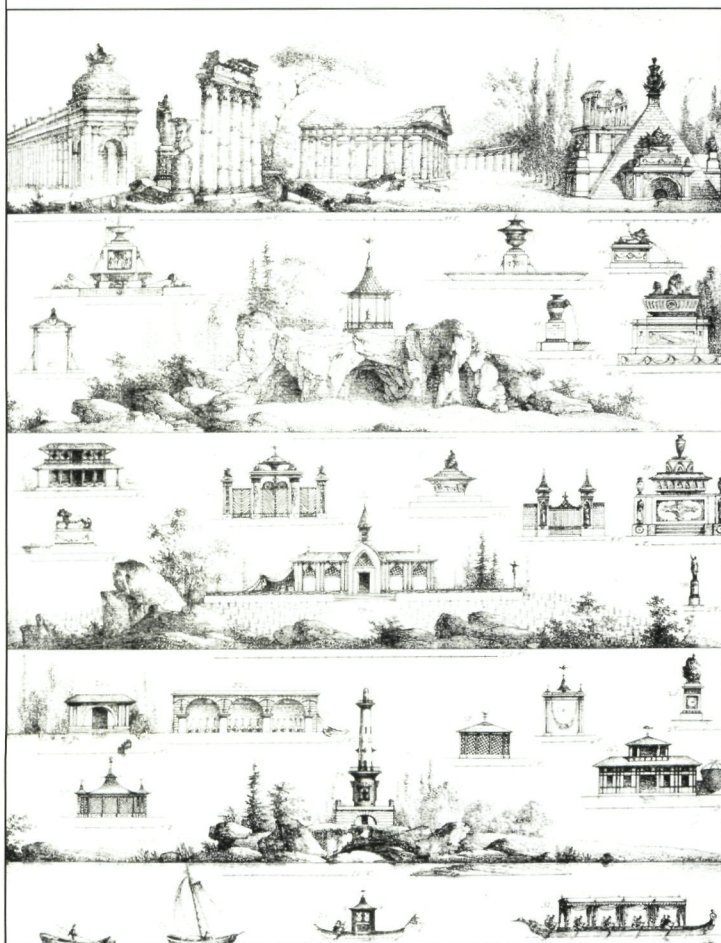
Folly of fabriekje

Er viel in de tuinen en parken nieuwe stijl inderdaad heel wat te beleven. De landschappelijke aanleg, gericht op het gevoel, de ervaring, de waarne-

ming, de ontdekking, bood de bezoeker grasvelden, kronkelende wegen, een grote variëteit van planten en bloemen – ook exotische die in de serres en oranjerieën werden gekweekt –, bomengroepen, bosjes, waterpartijen, riviertjes, watervallen, valleien, dalen en kloven, heuvels en steilten, vergezichten... Maar ook megalieten, grotten, tunnels en bruggen, piramiden en obelisksen, tempels, zuilen en triomfbogen, graftomben en beeldengroepen, theaters en amfiteaters, primitieve hutten, hermitages en boerderijen, Chinese torens en pagoda's, tenten, torens en paviljoenen van uiteenlopende aard, en tenslotte ook ruïnes van gotische burchten, kastelen en kerken en van klassieke tempels. Natuur en cultuur op dezelfde plek verenigd dus, en vol emblemen die om ze te begrijpen, culturele achtergrond, kennis en sensibiliteit veronderstelden.

Deze fabriekjes (73) stoffeerden het landschap, ze expliciteerden de geest van de plek, ze riepen associaties en gemoedsstemmingen op. Ze zijn sleutels voor de lectuur van het landschap en hulp bij het optimaliseren van de tuinervaring, fungeerden als *eye-catcher* of *vista-closer*, speelden uitkijkpost, boden rust op de wandeling of waren simpel orna-

ment. Door de opschriften waarmee ze verrijkt waren, de citaten die ze deels zelf waren of waarnaar ze verwezen, hielpen ze de gewilde symboliek leesbaar maken. Ze zijn leesteken en tekst tegelijk, voor een goed verstaander en erudiet persoon dan wel. Die moet thuis zijn in de oudheid, de literatuur, de geschiedenis, de mythologie, de politiek, de schone kunsten. De *dilettanti* waren toen ook altijd *connoscenti*.

Aanvankelijk duidde men met "*fabriques*" de gebouwtjes aan die men in de schilderkunst gebruikte om een landschap of een historiserende scène te stofferen (74). Naderhand zijn fabriekjes "*tous les bâtiments d'effet et toutes les constructions que l'industrie humaine ajoute à la nature pour l'embellissement des jardins*", zoals de Fransman J.M. Morel ze in zijn *Théorie des Jardins* (1776) definieerde (75).

In Engeland heet zo'n gebouwtje *folly*. De *Oxford Companion to Gardens* omschrijft het met enige ironie als "*a species of garden structure characterized by a certain excess in terms of eccentricity, cost or conspicuous inutility*" (76). En Barbara Jones, die in 1953 een inventaris maakte van meer dan 830 overgeble-

ven follies in Engeland alleen, karakteriseerde ze als "*both an ornament for a gentleman's grounds and a mirror for his mind*" (77). In 1773 luidde de definitie: "*this is a name which, with some sort of propriety, the common people give to any work of taste, the utility of which exceeds the level of their comprehension*" (78). Bij een gebouwde ruïne zal dit ongetwijfeld het geval zijn geweest. Maar het verschijnsel van de *folly* afdoen als louter een spel van zonderlingen of een uiting van gekte is toch te simplistisch en getuigt van een gebrekkig inzicht in de tijdsgeschiedenis. De fameuze prins de Ligne formuleerde het puntig zoals men van hem gewoon was: "*il faut se ruiner pour bâtir des ruines*" (79).

Het bouwen van fabriekjes en *follies* in parken en tuinen was een vorm van verzamelen. Architectuur verzamelen bestond al bij de Romeinen, keizer Hadrianus bijvoorbeeld legde in zijn tuinen in Tiburna een collectie fabriekjes aan, een soort van versteende reisherinneringen of geheugensteuntjes. Engeland volgde eeuwen later het klassieke voorbeeld. Zoals men in zijn huis kunstvoorwerpen, boeken en manuscripten, schelpen en stenen, rariteiten en antiquiteiten samenbracht, in zijn serres en orangerie planten, bloemen en exotisch fruit, zo verzamelde men in zijn tuin planten- en boomsoorten, maar ook bouwstijlen uit alle tijden en alle landen. Het park in landschappelijke stijl werd een openluchtmuseum voor architectuurgeschiedenis, bouwstijlen en gebouwentypes, of een *theater of recollections*, waar herinneringen aan Italië, de literatuur en mythologie van de oudheid, het eigen verleden vaste vorm kregen. De literatuur spreekt over een *cabinet de curiosité*, een *antiquarium*, een *Kunst und Wunderkammer*, een *memory theatre*. Men heeft het over een encyclopedische tuin (80), en bij een encyclopedisch overzicht hoort ook de ruïne, klassiek én gotisch. Bovendien is het uit deze tuinconstructies dat men de eerste tekenen afleest van een herleving van de gotische of Griekse stijl of de introductie ziet van oosters of exotisch geïnspireerde architectuur in Engeland (81).

Utopia was ook van de partij. De wereld van de klassieke Oudheid, of van de gotische middeleeuwen, of van het exotische oosten, in fabriekjes opgeroepen, waren droomwerelden om de dagelijkse realiteit te ontvluchten. Deze vreemde werelden, ver in tijd of afstand, waren een tegengif voor de oppervlakkigheid, frivoliteit en decadentie van de eigen tijd (82). In tuinen gestoffeerd met klassieke en gotische gebouwen, al of niet in ruïne, en waar ook interpretaties stonden van oosterse of exotische

◀ N. Dall, Schilderij met het in 1740-1750 aangelegd park van Shugborough (uit HAMMERSCHMIDT V., o.c., p. 157)

architectuur, werd deze vlucht werkelijkheid, werd de droomwereld in de realiteit vorm gegeven. Ruïnes zijn verbonden met het verleden, met geschiedenis, en een grote interesse voor het verleden impliceerde onvrede met het heden of de toekomst (83). Die vlucht scheen helemaal geslaagd als de gebouwde ruïne een schijnruïne was, als ze in contrast met haar vervallen uiterlijk, een afgewerkt en meestal zeer verfijnd binnenhuis bezat. Dankzij de illusionistische schilderijen op wanden en zolderingen trad men de imaginaire wereld letterlijk binnen. Die schijnwereld kan de eenvoudige, paradijselijke natuur zijn, een Italiaans landschap, een ver verleden, een antiek ruïnelandschap, een exotische, meestal Chinese wereld.

De ervaringen van de *Grand Tour*, het heimwee naar de zuiderse landschappen van Italië en naar de tuinen uit de Renaissance werden niet alleen in de tuinarchitectuur verwerkt, ook in de keuze en de stijl van fabriekjes (84). Benamingen van locaties in parken, aanduidingen van uitzichten, namen van *follies* zijn sprekend: *Elysian Fields*, *Venus' Vale*, *Grecian Valley*, *Virgil's Grove's*, tempels gewijd aan Venus, Flora, Mars, Apollo, de Vier Winden... Hun eigenaars schiepen hiermee hun persoonlijk Arcadië: *Chiswick*, *The Leasowes*, *Painshill*, *Rousham*, *Shugborough*, *Stourhead*, *Stowe*, *Strawberry Hill* ... waren de gerealiseerde dromen van respectievelijk lord Burlington, William Shenstone, Charles Hamilton, John Dormer, Thomas Anson, Henry Hoare, de Temples, Horace Walpole ...

Status, rang en stand van de bouwheren hebben altijd al de vormgeving, uitrusting en aankleding van huis en tuin beïnvloed. In de 18de eeuw gebeurde dat door zijn landgoed in landschappelijke stijl aan te leggen en te stofferen met fabriekjes. Ruïnes hoorden daar bij, vermits de tijdsgeest van tuinen de ideale ervaringswereld maakte en van ruïnes associatie- en connotatierijke emblemen. De anciënniteit van het voorouderlijk geslacht, de verwevenheid van de familiegrond met de geschiedenis, de liefde voor en de vertrouwdeheid met de klassieke Oudheid of het eigen verleden, patriottische gevoelens, onvrede met het heden, kritiek op de eigen tijd of de politieke situatie, een mijmering over het efemere bestaan en het verloop van de tijd, de ruïnebouwer vertaalde het in steen. De tuinwandelaar kon het samen met andere emblemen en de gecreëerde landschappen op zich laten inwerken. De boodschap werd ontvangen. Ervaarde men in een tuin de kringloop van de seizoenen en het

efemere van al wat leeft, brengt een ruïne het besef van het lineaire verloop van de tijd en het vergankelijke van constructies, dan toonde het samenbrengen op één plek van fabriekjes in vele stijlen, uit verre streken en diverse perioden, het successieve en het simultane aspect van tijd (85).

Het bezit van een gewilde ruïne hoefde niet altijd budgetverslindend te zijn. Men trof ze ook in snoeivorm aan, zoals de tempelruïne in de tuinen van *Elvaston Castle* (86), men schilderde ze ook op canvas, bouwde ze van hout, monteerte ze op latwerk en stelde ze als blikvanger op (87), waarbij men in dit geval wel bij de traditie aansloot, want ook in de barokke tuinen plaatste men al op doek geschilderde *perspectives* als eindpunt van een tuinlaan (88). Ruïnes bouwen kwam tenslotte hevig ter discussie te staan en de ruïnomanie werd voorwerp van spot. Theoretische geschriften over tuinkunst openden de discussie over het bouwen van zoveel *follies* en over de zin van de gebouwde ruïne, klassiek zowel als gotisch. Brown, Repton, Loudon, Hirschfeld waren geen enthousiaste voorstanders (89).

Mettertijd verloren fabriekjes aan populariteit en het bouwen van ruïnes had nog weinig zeggingskracht (90). Vooral na export naar het vasteland werd het meer een modeverschijnsel dat nu eenmaal bij een 'Engels park' hoorde. Maar ook in Engeland verzwakte de ruïnomanie. Ze bleven in tuinen in landschappelijke stijl verschijnen tot ver in de 19de eeuw, maar meer omwille van hun historische connotaties, hun schilderachtigheid of hun romantische sfeer. De respons op ruïnes was ondertussen verschoven van een politieke en morele in de 18de eeuw, naar het meer sentimentele, esthetische en historische in de 19de eeuw (91). De landschappelijke stijl in de tuinarchitectuur had zich eveneens ontwikkeld en vertoonde een weidser karakter, meer puur visueel bedacht en het aantal

► Sanderson Miller, ontwerptekening (1749) voor de ruïne voor *Wimpole*, gebouwd in 1769-1772 (uit JACKSON-STOPS G., o.c., p. 87)

follies nam drastisch af. Het ruïnebouwen raakte vergeten en werd niet langer meer begrepen. De reflectie op het verloop van de tijd en zijn dimensies was daarentegen aan geen periode gebonden en maakt nog steeds de kracht uit van de confrontatie van ruïne en natuur.

RUÏNES BOUWEN NADER BEKEKEN

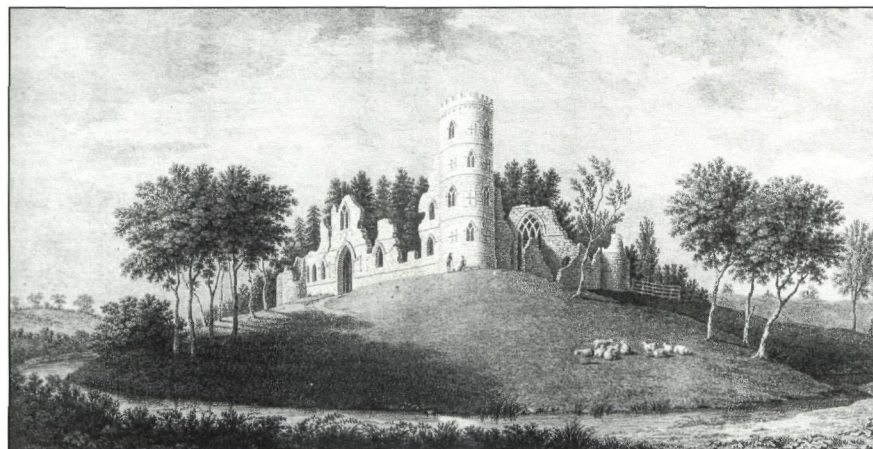
Hoewel men in heel Europa de landschappelijke tuinstijl importeerde, en daarbij ook de ruïne zonder verleden, presenteren we naast Engelse voorbeelden, enkele hier te lande gebouwde ruïnes in parken in landschappelijke stijl.

Een voorbeeldig ruïnebouwer

Sanderson Miller illustreert goed wat we hiervoor vertelden. Hij was de zoon van een welvarend wolhandelaar en had van zijn Oxford-periode een romantisch gevoel voor het eigen verleden overgehouden. Dat kon hij de vrije loop laten toen hij van zijn vader *Edgehill* erfde, een landgoed met een huis in renaissancestijl, dat een rol had gespeeld tijdens de burgeroorlog (1642-1649). Om de historische associaties te versterken koos hij voor de gotische stijl. Zo kreeg het huis *Radway Grange* in de jaren 1743-'47 een (neo)gotisch kleedje en ook de cottage die hij liet bijbouwen was in gotische stijl. Bij de ingang van het landgoed richtte hij een nieuwe ruïne op met gekanteelde toren en een gewelf versierd met de wapens van de Saksische koningen. Het was de eerste van een reeks ruïnes zonder verleden die Miller als amateur-architect voor vrienden en kennissen ontwierp.

In *Hagley Park*, het landgoed van lord Lyttelton, bouwde hij in 1747-'48 een ruïneburcht als één van de *follies* in het landschappelijk park. Verder was er nog een Theseustempel in klassieke stijl uit 1758, een achthoekig paviljoen gewijd aan een dichter, een urne, een rotonde en een hermitage. Hij ontwierp ook in 1751, maar dan in Palladiaanse stijl, de villa die het oude vakwerkhuis moest vervangen. De familie Lyttelton, verwant met de Temples van *Stowe*, was bevriend met onder meer de dichters Alexander Pope en William Shenstone. De invloed van Pope stipten we al aan. Shenstone, auteur van *Unconnected Thoughts on Gardening*, was vooral bekend om zijn landgoed *The Leasowes*, tussen 1745 en 1759 aangelegd als een *ferme ornée*. Het heeft de evolutie van de landschappelijke tuinstijl sterk beïnvloed. Vanzelfsprekend was het park, dat niet bewaard bleef, verrijkt met fabriekjes, onder meer een gotische ruïne, de *Priory* genoemd, verwijzend naar het feit dat het land eertijds kloosterbezit was. Shenstone bezocht *Hagley* kort na de voltooiing en beschreef de kersverse ruïne: "*it consists of one entire tower and tree stumps of towers with a ruined wall betwixt them. There is no great art of variety in the ruin, but the situation gives it a charming effect*". Horace Walpole, bekend om zijn onverbloemde en geestige uitspraken en ongezouten kritiek – de Engelse Saint Simon –, was er danig over in de wolken en prees het ogenschijnlijk authentiek voorkomen ervan: "*There is a ruined castle, built by Miller...it has the true rust of the Baron's wars...*"

Een jaar later keeg Miller via Lyttelton opdracht iets gelijkaardigs te bouwen voor Lord Hardwick in *Wimpole*. De instructie luidde: "*He wants no house or even room in it but merely the walls and semblance of an old castle to make an object from his house. At most he only desires to have a staircase carried up one of the towers, and a leaded gallery half around it to*

◀ Anoniem, gravure met de gotische ruïne in *Wimpole*, 1777 (ibidem)

stand on and view the prospect. It will have a fine wood of firrs for a backing behind it and will stand on an eminence at a proper distance from his house". En een paar dagen later, na een toegestuurde tekening, vervolgt Lyttelton *"As my Lord designs it merely as an object he would have no staircase nor leads in any of the towers, but merely the walls so built as to have the appearance of a ruined castle. For material he has freestone, or a mixture of flintpebbles and other stone, of which an old church in the parish is built, and also bricks in his neighbourhood".* Millers ontwerp ging pas in 1769-1772 in uitvoering, op het ogenblik dat Lancelot Brown het park heraanlegde. In 1801 werd de ruïne op aanraden van Humphrey Repton ook bewoonbaar gemaakt (92).

Tempels hoe heerlijk

Stowe, een uitgestrekt landgoed met een park in landschappelijke stijl met talrijke *folies*, was al bij tijdgenoten vermaard en geliefd. Gidsen voor bezoekers, geïllustreerd met gravures en plattegronden, zijn gedurende meer dan honderd jaar (de oudste editie dateert van 1732) regelmatig uitgegeven en bijgewerkt. Aan de hand daarvan kan men de evolutie van de tuinen volgen, waar vanaf 1714 en in de loop van bijna een eeuw de belangrijkste tuinontwerpers aan het werk waren: Bridgeman, Vanbrugh, Kent en Brown. Dat houdt ook in dat de tuinen meer dan eens, al was het maar in een deel, van uitzicht veranderden: ze evolueerden van

▼ *Stowe. Het opschrift *Templa quam dilecta* in één der rusthuisjes (foto C. De Maegd, 1998)*

een barokke aanleg naar één in landschappelijke stijl met emblematisch karakter en uiteindelijk maakte Brown, die er van 1741 tot 1750 hoofdtuinier was, er een weids landschappelijk park van, in de hem eigen stijl. Zo kan men het nu nog bezoeken, als eigendom van *The National Trust*, die de restauratie van park en fabriekjes stapsgewijs realiseert.

De emblematische tuin in *Stowe* was een politieke creatie, met een literair en filosofisch programma. Het park was een microkosmos die het 18de-eeuwse wereldbeeld van zijn bewoners reflecteerde en bovendien heel wat reveleerde over de opdrachtgevers, die een uitgesproken zin voor humor bezaten. Dat waren sir Richard Temple, sedert 1714 baronet en later viscount Cobham, en na zijn dood in 1749 zijn neef Richard Grenville, Lord Temple die, ironisch genoeg, in 1779 met zijn rijtuig in het park verongelukte. Beiden waren bekende en actieve *Whigs* die een kring van politieke en artistieke vrienden rond zich verzamelden, oppositie voerden tegen sir Robert Walpole, zich *Patriots* noemden en zich opwierpen als fervente verdedigers van de Engelse grondwet en de Engelse vrijheden. Met de cultuur van de Oudheid waren ze uiteraard vertrouwd.

Dit viel af te lezen uit de met fabriekjes gestoffeerde tuinen. Er stonden er in totaal 38, alsof het familiedevies "*Templa quam dilecta*" letterlijk in de praktijk werd gebracht. Zoals de prins de Ligne het in zijn *Coup d'oeil sur Beloeil* (1781) zo spits formuleerde: "*Mylord Temple s'est trop laissé aller à son nom*". Ruïnes speelden tussen die heerlijke tempels vanzelfsprekend eveneens een rol.

Toen William Kent de *Elysian Fields* aanlegde op gronden ten oosten van de bestaande middenas, betekende dit meteen een nieuwe aanpak in *Stowe*. Het aanwezige riviertje, voortaan de Styx genaamd, damde men af om in de vallei een ogenschijnlijk natuurlijke waterpartij te krijgen. Eén dam verdoezelde men door er een kunstmatige grot van te maken, van waaruit het water ontsprong, de tweede dam werd een schelpenbrug. In het water kwam in 1738 een houten paviljoen op palen, een Chinees huis waarvan het exterieur bekleed was met kleurrijke geschilderde doeken en het interieur gedecoreerd was met Chinese taferelen. In de *Elysian Fields* zelf domineerde de *Temple of Ancient Virtue*, gebouwd in 1736, een intacte versie van de ook in andere tuinen erg populaire en veelvuldig gekopieerde zogeheten Vesta- of Sibylletempel van

Thomas Rowlandson, zicht ca. 1805 over de Elyzese Velden op de Tempel der

Britse Helden in het park van Stowe, aquareel (uit JACKSON-STOP G., o.c., p.66)

B. Seeley, gravure met de als ruïne gebouwde Tempel der Hedendaagse

Deugd, uit een bezoekersgids voor het park van Stowe in 1750

keizer Hadrianus. Binnen stonden vier, nu verdwenen beelden van Homeros, Socrates, Epaminondas en Lykurgos, respectievelijk als vertegenwoordigers van de Griekse dichtkunst, de filosofie, de krijgskunst en de wetgeving. Als tegenhanger was er de *Temple of Modern Virtue*, die, niet zonder ironie, een antieke ruïne was. Bij de beelden in deze ruïne was er één zonder hoofd, dat sir Robert Walpole moest voorstellen, politiek tegenstander van Cobham. Ook hier laat de bedoeling zich raden. Voor de *Temple of British Worthies* van 1735, een *excedra* met veertien portretbustes in nissen aan de overzijde van de vallei, koos men personages waar elke rechtgeaarde *Whig* naar opkeek, onder meer: King Alfred, William III, John Milton, John Locke, Francis Bacon, Isaac Newton, William Shakespeare, Alexander Pope.

Deze fabriekjes, alle drie door Kent ontworpen, waren deel van een uitgewerkt iconografisch programma. Cobham ventileerde er duidelijk zijn mening, na de breuk met Robert Walpole in 1735 en zijn vertrek uit London. Voor de klassieke architectuur en het ogenschijnlijk natuurlijk uitzicht van het landschap was Kent verantwoordelijk, hij creëerde er een Italiaans ogend landschap. Beneden in de *Elysian Fields* lag nog een nu verdwenen *folly*, een piramide opgericht ter ere van Cobhams vriend, de toneelschrijver William Congreve, en bekroond met een zich spiegelend aapje. Het opschrift verduidelijkte er de betekenis van: theater is uit het leven gegrepen en houdt de maatschappij een spiegel voor.

In *Hawkwell Field*, ook gesitueerd in het oostelijk deel van het park, liggen nog een paar fabriekjes die lord Cobhams politieke ideeën vorm gaven. De *Temple of Friendship*, door James Gibbs in 1739 ontworpen en door brandschade en zonder dat dit de bedoeling was een echte ruïne geworden, bezat portretbustes van Cobham zelf en zijn *Patriots*. De *Temple of Liberty* – naderhand *Gothic Temple* genoemd – had de voorouderlijke vrijheid als thema en was bijgevolg in gotische stijl gebouwd. Op de zoldering waren de wapens van de vermeende Saksische voorouders van Cobham geschilderd, er stonden zeven beelden van de Saksische godheden en er was nog een opschrift dat er niet om liegt, een citaat uit Horace van Corneille: “*Je rends grâce au Dieux de nestre pas Romain pour concerver encore quelque chose d'humain*”. Verder was er nog een brug in Palladiaanse stijl uit 1737-'42, gebouwd om het bezoek aan de tuinen te vergemakkelijken. Een Griekse tempel uit 1748 in neoclassicistische

Stowe. De Tempel
der Britse Helden
(foto C. De Maegd,
1998)

stijl, later *Temple of Concord and Victory* geheten, was gensureerd op het *Maison Carrée* te Nîmes en door Lord Temple zelf getekend (93).

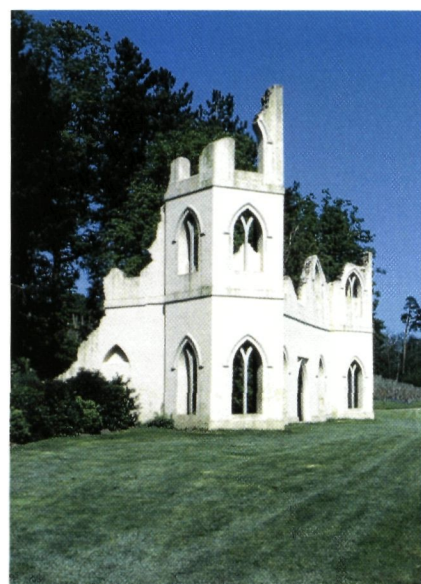
Hamiltons arcadia

Charles Hamilton legde tussen 1738 en 1773 in *Painshill* stapsgewijs een volledig nieuwe tuin aan. In 1738, pas terug van zijn *Grand Tour*, kocht hij een heuvelachtig terrein bestaande uit akkers, weide, bos en heide en realiseerde er, ondanks zijn gebrek aan financiële draagkracht, zijn persoonlijk Arcadië. Hij was botanist en plantenverzamelaar, dus gingen de inspanningen eerst naar de aanplantingen en de waterbeheersing: de verscheidenheid van bomen, bloeiende struiken en bloemen, ook exoten, was groot, hij legde zelfs een wijngaard aan, en dankzij een waterrad verkreeg hij van een lager gelegen riviértje, een groot, kunstmatig meer, onregelmatig van vorm en met een eiland in. Pas vanaf 1750 stoffeerde hij zijn tuin met fabriekjes, die de onderscheiden landschapsbeelden en scènes specificerden. Naast drie bruggen, waarvan één in Chinese stijl, een groen amfiteater en een artificieële cascade, telde het park verschillende constructies: een beschilderd, houten open paviljoen in gotische stijl. Een kunstmatige grot. Een amfiteater. Een ruïne van een Romeinse triomfboog die tegelijk mausoleum was. Een Turkse tent. Een Bacchustempel in klassieke stijl, met authentiek en kolossaal beeld van Bacchus, meegebracht van zijn *Grand Tour*, waarvoor Robert Adam de binnende-

coratie ontwierp. Een hermitage gebouwd van boomstammen, takken en wortels; om de authenticiteit te verhogen betaalde hij iemand om er te wonen maar niemand hield het lang uit. Een vierkante uitkijktoren van baksteen met kantelen en gotische ramen. En tenslotte een in 1772 gebouwde abdijruïne, bestaande uit afgebrokkelde gevelmuren van witbepleisterde baksteen met gotische ramen.

Alle typisch 18de-eeuwse ingrediënten zijn in *Painshill* aanwezig: klassieke architectuur en ruïnes staan voor de wereld van de Oudheid en de liefde voor Italië, Chinese en Turkse ornamenten voor de

Painshill. De abdij-
ruïne uit 1772
(foto H. van den
Bossche, 1996)

oosterse wereld, de grot, de cascade en de hermitage voor het primitieve en de ruïnes van middeleeuwse gebouwen voor het eigen groots verleden. Een wandeling in het park van *Painsbill*, dat opgebouwd is uit gevarieerde beelden, die dankzij de architectuur en de ruïnes geëxpliciteerd worden en vergezeld gaan van aan elk tafereel aangepaste beplanting, roept wisselende stemmingen en associaties op.

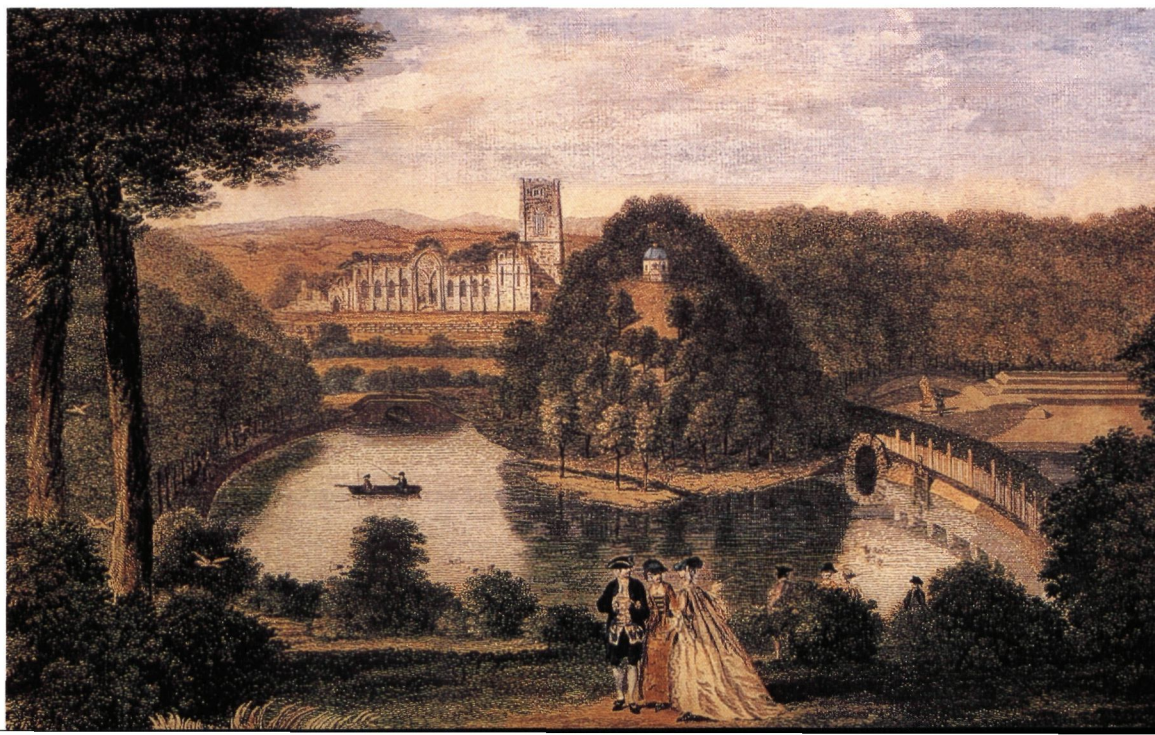
In 1980 door de plaatselijke overheid gekocht, zijn het park en zijn fabriekjes voorwerp van een restauratie- en herwaarderingscampagne, één van de vroegste tuinrestauraties in Groot-Brittannië. Zelfs de wijnstokken waarvan Hamilton eigen wijn produceerde, zijn opnieuw aangeplant (94).

Studley Royal en Hackfall

William Aislabie legde in *Hackfall* een fraaie tuin aan met een sterk associatief karakter. Hij woonde eigenlijk op *Studley Royal*, een bekend landgoed met tuinen die zijn vader John Aislabie in de jaren 1722-1742 had aangelegd en waarin de fabriekjes vanzelfsprekend niet ontbraken. Hun faam tot heden toe, dankten ze vooral aan het unieke en verrassende uitzicht op de ditmaal onvervalste ruïnes van *Fountains Abbey*, de resten van een gotische abdij die sedert de Opheffing door Henry VIII in 1536-1540 tot ruïne verviel: een mooiere folly is niet denkbaar. Ongeveer zeven mijl daarvandaan legde William Aislabie tussen 1750 en 1767 – de rekeningen zijn bewaard – nieuwe tuinen aan die al

snel vermaardheid verwierven, met in één jaar tijd niet minder dan 200 groepjes bezoekers. Een *Wedgewood* eetservies voor tsarina Katarina II van Rusland in 1773 besteld en het jaar daarop geleverd, was versierd met onder meer afbeeldingen van zichten, landschappen en fabriekjes van *Hackfall*. De tuinen bleven tot het begin van deze eeuw goed bewaard, maar sedertdien trad verwildering in. Ook de *follies* vervielen tot echte ruïnes tot men in 1987 de *Hackfall Trust* in het leven riep om het geheel stapsgewijs te restaureren.

Voor bezoekers had Aislabie een vast parcours uitgestippeld, langs de meest opwindende plekjes en de machtigste uitzichten. Het bezoek duurde ongeveer vier uur, moest te voet gebeuren, want de paden waren smal en het terrein te geaccidenteerd en te ruw voor een rijtuig. De wandelwegen liepen op de bronrijke flank van een diep uitgesneden dal waarvan de overzijde ongerept en wild bleef. Uitrusten, van het uitzicht en wisselend landschap en de gevarieerde natuur genieten kon in strategisch geplaatste tuinconstructies. De natuur was wild en ruig en de fabriekjes expliciteerden de geest van de plek en benadrukten het contrast tussen het ongerepte en het gewilde, het natuurlijke en het kunstmatige, het gotische en het klassieke. Er zijn onder meer een *Grotto*, een *Tent*, *Kent's seat*, een paviljoen op *Limehouse Hill*, een ander op *Sandbed Hill*, een *Fishers's Hall* (genoemd naar de tuinman van de Aislabies), een *Mowbray Castle*, en *The Ruin*, gelegen op *Mowbray Point*, allebei genoemd naar Roger de Mowbray, een plaatselijke historische figuur uit de 12de eeuw.

Anthony Walker, zicht op de ruïnes van *Fonthill Abbey* vanuit de tuinen van *Studley Royal*, gekleurde gravure ca. 1758 (uit JACKSON-STOPS G., o.c., p. 57)

Het *Castle* was de gebouwde ruïne van een donjon, bedoeld als *eye catcher*, om van op afstand waar te nemen. De *Ruin* had daarentegen alleen het uiterlijk van een middeleeuwse ruïne, de binneninrichting was verfijnd en luxueus en het contrast bezorgde bij het binnentreden een verrassende schok. Naderhand (in 1774) bouwde men in de nabijheid een keuken in gotische stijl, zodat de ruïne als eet-huis of *dining paviljon* dienst kon doen (95).

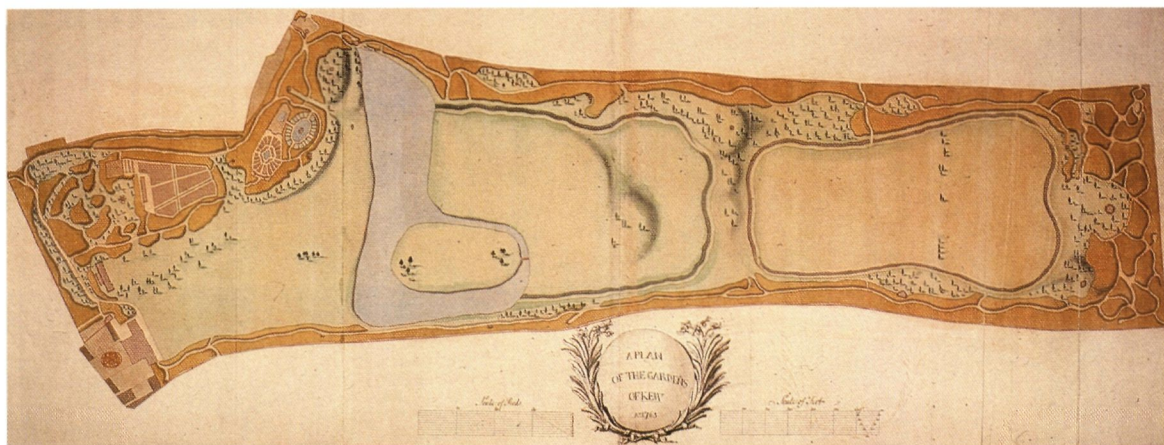
"Met dichtertlijk sentiment en een schildersoog"

Lancelot Brown was niet erg gewonnen voor het bouwen van ruïnes en hield ook het aantal *follies* steeds op een minimum. Toch incorporeerde hij bestaande ruïnes in de landschappelijke aanleg van *Sandbeck Park*, bezit van lord Scarborough. Het contract van 1774 voor zijn opdracht stipuleerde

► S. Grimm, Aquarel met zicht (1780) op de onvervalste ruïnes van *Roche Abbey* die Brown na gedeeltelijke afbraak in *Sandbeck Park* integreerde (uit MC CARTHY M., *The Origins of the Gothic Revival*, New Haven, 1987, p.58)

► W. Chambers, aanlegplan voor *Kew Gardens* (uit *Plans, Elevations, Sections and Perspective Views of the Gardens and Buildings at Kew*, London, 1763)

immers dat hij de ruïnes van *Roche Abbey*, die zich op het terrein bevonden "*with poet's feeling and with painter's eye*" moest behandelen. Brown brak hiervoor het grootste deel van de kloostergebouwen af om een optimaal effect te verkrijgen (96).

Niet van steen alleen

Kew, de huidige Botanische Tuin van London, was aanvankelijk een tuin die voor Queen Caroline door Charles Bridgeman was aangelegd in het begin van de 18de eeuw met pastorale scènes, akkerland en een netwerk van door bosland slingerende paden. William Kent tekende er tuinpaviljoenen voor. Na de dood van de prins van Wales in 1751 liet zijn weduwe, prinses Augusta, de tuinen heraanleggen door William Chambers. Nog later herwerkte Brown het geheel. In 1760 was graaf Frederik Kielsmansegge op tuinenreis door Engeland en hij noteerde talrijke *follies* in *Kew*. Hij was verwonderd dat zoveel van de tempels en paviljoenen houtconstructies waren, zo kunstig bepleisterd en geschilderd dat men zou zweren dat ze van natuursteen waren en dat de waarheid pas aan het licht zou komen door het verschil in geluid bij een eventuele afbraak. Slechts enkele, door Chambers ontworpen *follies*, onder meer een triomfboog in ruïne en de kleurrijke Chinese pagoda, bestaan nog in de huidige tuinen (97).

Alden Biesen

F.J.N. von Reisach, landcommandeur van 1784 tot 1807, liet ten noorden van het gebouwencomplex van de landcommanderij van de Duitse Orde in de Nederlanden te Rijkhoven een *Neue Garten* aanleggen op een hellend terrein, nu bekend als Engels

Park. De oude tuinen met hun geometrische aanleg bleven daarnaast bestaan. Voor het ontwerp van de nieuwmodische tuin deed hij een beroep op architect G.J. Henry (1754-1820) die zich ook in de parken van Duras, Wespelaar en Laken met de

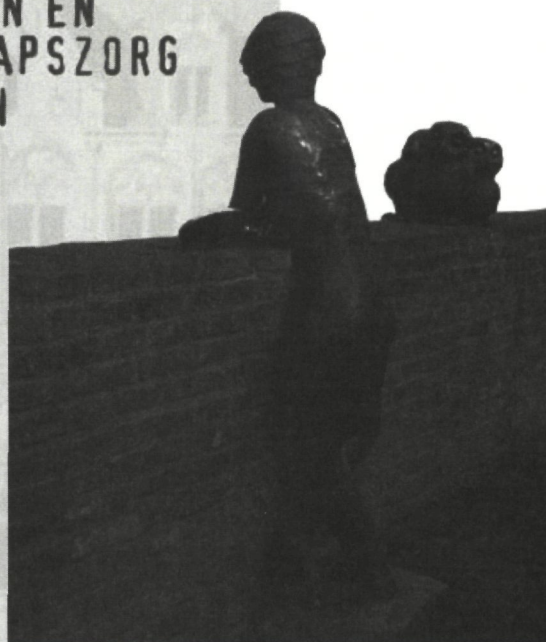

MINISTERIE VAN DE

VLAAMSE GEMEENSCHAP

MONUMENTEN EN
LANDSCHAPSZORG
IN VLAANDEREN

Nr. 98
Bijlage bij
M&L 18/3
mei-
juni
1999

Literatuur

Chris De Maegd

RUÏNES IN NEDERLAND

De Nederlandse Rijksdienst voor de Monumentenzorg publiceerde bij uitgeverij Waanders een boek over Nederlandse ruïnes. Het is het derde in de reeks Cultuurhistorische studies, waarin reeds verschenen. *De IJssellinie 1950-1968* van E.C. DE REIJER en *De maakbaarheid van het verleden. P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect* van A.J.C. VAN LEEUWEN.

Het ruïneboek bestaat uit twee delen. Het eerste (111 bladzijden) benadert ruïnes thematisch, het tweede deel presenteert een selectie van bestaande ruïnes in Nederland. Beide delen zijn rijkelijk geïllustreerd met zwart-witafbeeldingen, terwijl de op 25 pagina's samengebrachte kleurenreproducties de overgang vormen tussen beide delen.

De acht artikels van het eerste thematische deel zijn in drie hoofdstukken gegroepeerd. Het eerste hoofdstuk bekijkt *De ruïne in cultuurhistorisch perspectief*. A.G. Schulte, die ook de redactie van het boek verzorgde, geeft in zijn tekst een algemene situering van *Ruïnes in Nederland*, A. de Vries, heeft het over *Romantici en Rationalisten in het buitenland*, en J. Michels bekijkt *De ruïne in de negentiende en twintigste eeuw*. Hoofdstuk twee *De ruïne als thema in kunst, literatuur en landschap* telt eveneens drie luiken. M.J. Kuipers-Verbuijs en A.G. Schulte behandelen *Ruïnes in de beeldende kunst*. *Vervallen schoonheid en schoonheid van het verval*. De eerstgenoemde onderzoekt nog in *Melancholie en Vanitas* de ruïne in de landschapstuin, en A. de Vries van zijn kant de *Ruïnes in de literatuur*. Het derde kapittel bundelt onder de hoofding *Restaura-*

tie, conservatie en natuurbeheer twee interessante teksten: R.J. Wielinga stelt de vraag *Ruïnes herstellen of de tand des tijds vrij spel geven?*, terwijl N.C.M. Maes de *Flora en fauna in en om ruïnes* nader bekijkt. Enkele invalshoeken willen we nader voorstellen.

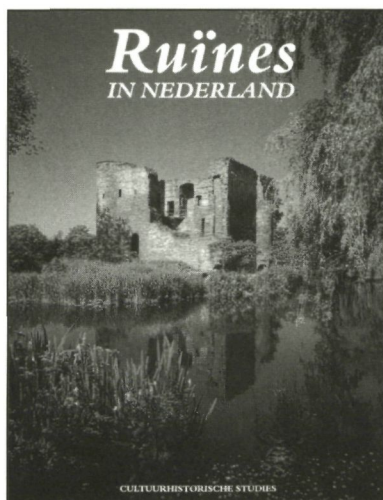
Ruïnes in Nederland zouden zich, zo stelt A.G. Schulte, onderscheiden van die in het buitenland door hun vorm en uitzicht, bepaald door de opruimwoede en netheid eigen aan de Hollandse ziel, en door hun bescheiden formaat. Ze zijn als gedenkstuk en symbool, een bijzondere categorie van gebouwen die een specifieke zorg en aandacht vragen, ook omwille van hun broosheid en picturaal beeld. Vadertje Tijd en Moeder Natuur brengen ruïnes voort. Voorzichtigheid en gepaste omgangsvormen zijn dus nodig. Op de *hardhandige ontgroening* van de jaren '60 en '70 volgde een herwaardering van het picturale aspect. De symbiose van cultuur en natuur in de ruïne is een oud ideaal. *De ruïne heeft alleen toekomst onder behoedzame handen, die niet alleen weten wat ze moeten doen, maar dat ook voelen*.

A. de Vries gaat dieper in op de opvattingen over het restaureren van ruïnes. Hij ziet niet enkel verschillen in benadering bij architecten en kunsthistorici, maar ook geografische verschillen. In Engeland primeert de behoudende

richting, in Frankrijk de reconstruerende, maar in beide landen zijn voldoende uitzonderingen om de regel te bevestigen. In België en Duitsland zou de strijd per gebouw zijn gevoerd met wisselend succes voor de ene en dan weer voor de andere richting. Het verhaal van de restauratie van de schitterende ruïnes van de abdij van Villers-la-Ville ten onzent, van 1893 tot 1910, is er een goede illustratie van.

J. Michels onderzoekt aan de hand van voorbeelden de slingerbeweging die restauraties van ruïnes in Nederland te zien geven. Hij onderlijnt het belang van de *fijngevoelige persoonlijke inzet van Jan Kalf, directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg* tijdens de interbellumperiode. Hierop volgde een pragmatische houding in de periode 1950-1980, toen *nogal wat ruïnes door herbouw verloren zijn gegaan*.

De bijdrage over de ruïne in de landschapstuin, waarbij vooral de ontwikkeling in Nederland aan de orde is, kon niet aan onze verwachtingen voldoen. Verder dan een oppervlakkig aanbrengen van voorbeelden van ruïnes in parken in landschappelijke tuinstijl gaat ze niet. Wel interessant is de aandacht die besteed wordt aan theoretische werken als de Nederlandse versie van Hirschfeld of de modelboeken van Pieter Barbiers (1775) of Gijsbert van Laar (1802). Het artikel van Wielinga, een pleidooi voor het behoud van ruïnes in de staat zoals de tand des tijds ze heeft gevormd, opent met een mooi citaat van Gustave Flaubert uit 1853: *"Wat een dolzinnige neiging om wat in verval is geraakt te willen herstellen. Laat toch krepere wat niet meer leven wil. Een paar ruïnes alstublieft, die zijn een noodzakelijk onderdeel van het historisch landschap"*. Wielinga bekijkt aan de hand van voorbeelden de verschillende attitudes ten overstaan van ruïnes: reconstructie, restauratie, conservering, vertragen van het verval. De kasteelruïne van Batenburg is vermoedelijk een unicum in ruïnenland:

alle vier de mogelijkheden werden er in de praktijk gebracht, maar over het resultaat op de foto kunnen we moeilijk enthousiast zijn. Ingrijpende maatregelen tasten steeds de authenticiteit aan en worden overbodig gemaakt door regelmatig onderhoud, is de stelling voor ruïnes, maar ze geldt evenzeer voor elk ander monument.

Het tweede en het leeuwendeel van het boek is een inventaris van historische ruïnes in Nederland, behandeld per provincie en geselecteerd naar volgende normen: nog aanwezig en toegankelijk, van historische betekenis, ouder dan 50 jaar, dakloos en uit authentiek opgaand muurwerk bestaand, dus uit meer dan enkel fundamente. De presentatie van elke uitverkoren ruïne is systematisch en uniform en beslaat telkens ongeveer meer dan twee bladzijden.

Na de identificatie volgen het adres, de situering en omvang van de ruïne, haar verval, de geschiedenis van het gebouw, haar restauratie, de beschrijving van de ruïne, soms een woord over de omgeving of het park, en de betreffende literatuur.

De zwart-witillustraties zijn zowel recente foto's als oude opnames of historische prenten en tekeningen en vaak ook opmetingen, plattegronden, of doorsneden.

Het resultaat is dus een goed gedocumenteerde identiteitskaart van elk item en een klaar en duidelijk beeld in 176 bladzijden van wat Nederland aan ruïnes bezit: een rijke en gevarieerde waaier van ruïnes, soms verbazend eigenaardig van vorm en voorkomen. Bovendien worden ze geografisch gesitueerd op een overzichtskaartje van Nederland (op p. 130) naast de overzichtslijst van alle 81 ruïnes (p. 131). Elke ruïne wordt nogmaals in haar gemeente gesitueerd, op een kaartfragment uit de militaire topografische kaart (zonder schaalanguiding, maar dat moet 1/20.000 zijn), lopende van p. 312 tot 322.

Deze kaartjes, waarnaar bij de behan-

deling van de ruïnes niet verwezen is, had men beter geplaatst aansluitend bij de overzichtskaart van alle ruïnes. Op deze kaart valt het op hoe het merendeel van de geselecteerde ruïnes de lijn van de waterlopen volgt of de kustlijn.

De vormgeving van het boek is best aangenaam en alleen al omwille van de rijke en gevarieerde iconografie is de aanschaf in elk geval al verantwoord. Bij het inkijken wordt al gauw duidelijk dat al te dikwijls in een ver of minder ver verleden niet de noodzakelijke voorzichtigheid en gevoeligheid in de omgang met ruïnes aanwezig waren, waarvoor men in de teksten wel pleit. Merkwaardig vonden we ook dat geen van de auteurs en evenmin de inleider het nodig vonden een definitie te geven van wat een ruïne is. De selectiecriteria die we hierboven al aanhaalden kunnen daar toch niet voor doorgaan en zijn op zich al in vraag te stellen. Immers het criterium 'ouder dan 50 jaar' doet de Tiense ruïne van de in 1976 afgebrande begijnhofkerk, de toetsteen voor ons artikel over omgaan met ruïnes, uit de boot vallen, en de ruïne van de donjon in Meldert, die in 1984 onder dak werd geplaatst, beantwoordt dan weer niet aan de norm 'dakloos'. Dat ruïnes van stadsmuren of -poorten niet geselecteerd werden voor de presentatie blijft evenzeer verwonderlijk. Nog merkwaardiger vonden we dat Aloïs Riegl in geen enkel artikel ter sprake kwam, terwijl hij toch de theoretische basis heeft gelegd voor het omgaan met de historische en de ouderdomswaarde van monumenten, waarden die in ruïnes zo kostbaar en kwetsbaar zijn.

Schulte A.G. (red.), (Cultuurhistorische Studies), Zwolle, Zeist, 1997, 333 p. ISBN 90 400 9974 X

Chris De Maegd

PARCS, JARDINS ET FORÊTS AU XVIIIE SIÈCLE

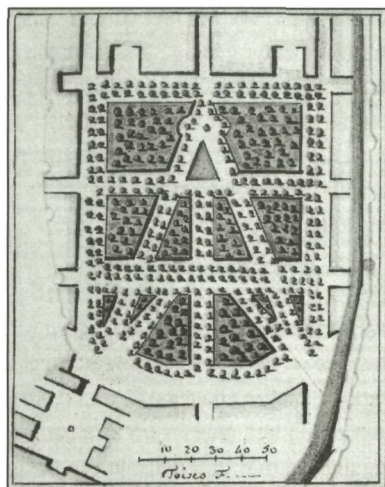
De recentste publicatie in deze reeks, uitgegeven door de *Université Libre de Bruxelles* onder de leiding van R. Mortier en H. Hasquin, heeft de geschiedenis van de tuinkunst en bosbouwkunde als onderwerp. Geen kof-fietafelboek met schitterende kleuren-illustraties, waar het onderwerp al te dikwijls en gemakkelijk toe verleidt, maar een sobere bundeling lezenswaardige artikels gebaseerd op fundamenteel historisch onderzoek, nauwelijks verlucht met drie zwart-wit-illustraties. Dit kan gelukkig nog en bovendien voor geen geld ! Daarom alleen al zouden we met plezier een pluim uitreiken, al is die even terecht omwille van de inhoud.

Het eerste artikel is geschreven door Edith Beetz: *'Joachim Zinner (1742-1814): biographie d'un jardinier mal connu'*. Men associeert zijn naam meestal met het Brusselse park of met het Zoniënwoud, maar men kan het personage meestal moeilijk duiden. Het onderzoek in literatuur en archief leverde een aantal bijkomende biografische gegevens op, maar van een totale opheldering en plaatsing van Zinner is toch nog geen sprake. Joachim Zinner, geboren in Oostenrijk in een familie in dienst van de Habsburgers, verbleef minstens vanaf 1761 in Brussel. In dat jaar huwde hij Maria Anna Zinner, dochter van zijn oom Charles, bij wie hij blijkbaar in de leer was, want na diens dood in 1765 volgde hij hem als tuinman van de *orangerie van de Warande op*. Bij de grote heraanlegplannen van Karel Alexander van Lorreinen deed men vanzelfsprekend een beroep op zijn kennis en talenten. Zo tekende hij in opdracht menig plan en maakte hij menige opmeting voor het nieuwe park. Ook het toezicht op de enorme

nivelleringswerken die voor de geplande aanleg van de nieuwe wijk en het park nodig waren, werd hem toevertrouwd en vanaf 1776 ook de verantwoordelijkheid voor de aanplantingen. Bovendien vervaardigde hij in 1778 de maquette van het nieuwe stadsdeel en twee jaar later, bij de beëindiging van de werken, moest hij ze zelf aan keizerin Maria Theresia in Wenen gaan presenteren, kort voor haar overlijden. Toen men bij de hervormingen van het beheer van het Zoniënwood in 1787 orde op zaken wilde stellen, deed men eens te meer op Zinner een beroep en zo klom hij op tot directeur van de boomkwekerij, aanplantingen en herbebossing van het Zoniënwood. Hij ontwikkelde zich van dan af tot erkend en deskundig bosbouwkundige, zodoende aanknopend bij het beroep van *arboriste* dat ook zijn vader en voorvaders al uitoefenden.

De bijdrage van Didier Disenhaus, *La conception du 'nouveau' parc de Bruxelles, 1774-1782*, gaat vooral in op de politieke en administratieve omstandigheden van de nieuwe urbanistische plannen voor de wijk. De figuur van prins Georg Adam von Stahremberg, die in 1770 graaf Charles de Cobenzl als gevolmachtigd minister opvolgde en in 1780 Karel Alexander van Lorreinen na diens dood verving tot de komst van het nieuwe aartshertogelijk paar als gouverneurs in de Nederlanden, was hiervoor van doorslaggevend belang. Hij nam de beslissing op de ruïnes van het oude hof een nieuw stadskwartier te bouwen, en bracht samen met Ange Limpens, raadsheer bij de Raad van Financiën en Louis Landelin Baudour, inspecteur van het Bureau der Hofwerken, het project tot een goed einde. Auteur van het project, dat een nuloperatie moest zijn voor de keizerlijke finances, was Gilles Barnabé Guimard. Verkoop van bouwterreinen aan particulieren, onteigeningen, ruil van gronden met de stad, enorme nivelleringen, grootse

structureringswerken, en aanplantingen van honderden linden, olmen en beuken langs de lanen van het park en van populier in de 'bosquets' waren noodzakelijk. Ter aankleding van het park stelde men eerst hergebruikte beelden op afkomstig van de oude warande en van het balieplein van het oude hof, en na de dood van Karel Alexander ook beelden uit het park van Tervuren en een waterbekken dat in 1717 door de Russische tsaar Alexander was ingewijd. Nieuwe toevoegingen waren er ook, onder meer schonken de abdij van Ninove, Cambron en Coudenberg de sculpturen van de drie monumentale ingangen, ontworpen door Godecharles, evenals de allegorie van de Kunsten en van de Wetenschap die het grote waterbekken sierden. Toen Stahremberg in 1781 bij de voltooiing een geldelijke beloning voorstelde voor wie betrokken was bij de realisatie, was het antwoord van keizer Jozef II vernietigend: *'de aanleg van het park en het nieuwe plein zijn een grove vergissing en van zulke slechte smaak dat, de kosten ervan in rekening gebracht, niemand enige tegemoetkoming verdient'*.

Sylvie Lefebvre en Aïcha Chahou brengen elk een artikel met de bosbouwkunde als onderwerp. De eerste onderzocht meer in het bijzonder de boomkwekerijen in het Zoniënwood,

de tweede het domaniaal bosbeheer in Binche. Geen van beiden blijkt de nochtans uitstekende studie te kennen van Guido Tack, Paul van den Brecht en Martin Hermy, *Bossen van Vlaanderen. Een historische ecologie* (1993). De Nederlandstaligheid ervan zal wel de hoofdoorzaak zijn.

Maar vast en zeker zit de misleidende titel van dit boek, dat meer dan 'Vlaanderen' alleen en zeker het Zoniënwood in het onderzoek betrok, er voor iets tussen. Het ontbreken van het wetenschappelijk apparaat (overbodig voor sommige uitgevers) maakt dat het fraaie voorkomen en de schitterende fotografie het ogenschijnlijk uitsluitend voorbestemmen voor de bekende salontafel.

Het meeste leesplezier bezorgde ons het artikel *'Les aménagements du domaine de Tervuren et le "château Charles" sous Charles de Lorraine, gouverneur général des Pays-Bas autrichiens (1749-1780)'*, van Cécile Hermant. Het brengt via zijn bezigheden en plannen voor Tervuren een boeiend portret van deze intrigerende en veelzijdige gouverneur Karel Alexander, geïnteresseerd in jacht en leute, in kunst en nijverheid en in wetenschappelijke experimenten. Ook de geschiedenis van het domein van Tervuren komt aan bod en aan de hand van archiefgegevens en rekeningen komt men heel wat te weten over de bouwgeschiedenis van het nooit bewoonde 'château Charles'.

Het bestaan van een album tekeningen van Tervuren, gemaakt rond 1753 door de bibliothecaris van gouverneur N.F. de Spaar de Bernsdorf, reveleert bovendien interessante, tot nu toe onbekende aspecten van de tuinen en het park. Bij decreet van zijn schoonzus de keizerin, kreeg Karel Alexander van Lorreinen in 1749 de volledige beschikking over het domein van Tervuren. Kort na zijn komst in Brussel in 1744 had hij al opdracht gegeven er het oude hertogelijk hof weer bewoonbaar te maken. Dat slorpte

ettelijke tientallen duizenden florijnen op. Ontvangsten, hofleven en hofhouding waren sedert de aanpassingswerken van Wenceslas Coberger voor de aartshertogen Albert en Isabella begin van de vorige eeuw sterk geëvolueerd en in functie daarvan waren er dan ook uitbreidingen nodig. De nieuwbouw, een classicistisch gebouw met twee symmetrische halfronde dienstvleugels elk met vierkante hoekpaviljoenen als gastenkwartier, lag bij de kasteelvijver en werd gebouwd door de hofarchitecten Jean André Anneesens en Jean Faulte (en bestaan nu deels nog). In dezelfde periode (1749-1751) herstructureerde Charles Zinner het park in functie van de jacht, door het overeenkomstig het classicistisch model te voorzien van acht brede, stervormige lanen gemarkeerd door gesnoeide bomen. Een tekening van de Spaar toont een achthoekig barok paviljoen als middelpunt ervan. Eveneens in functie van het hof en zijn vermaak liet Karel Alexander in Tervuren de tuinen aanleggen. Naast 28 banken verspreid in het park, waren de tuinen voorzien van fontein, beelden en spelen, dikwijls omringd door hagen, zoals een 'Trou de Madame', een molen met paarden, een rad van fortuin, een kegelspel, een glijbaan, een steekspel, waterspelen en fontein, meestal met kleurrijk geschilderde en vergulde details en beelden, onder meer van een 'mandarin et mandarine', naast kleine paviljoenen voor verpozing en versnaperingen. Een grot bevolkt met dieren en schelpenfiguren ontbrak evenmin. Naast een vast theater was er ook een verplaatsbaar waarvan Karel Alexander zelf het mechanisme had ontworpen. Zijn wetenschappelijke en industriële belangstelling zijn bekend. Dat verklaart waarom hij in het park ook een manufactuur liet bouwen. Zijn ateliers voor katoendrukking, voor beschilderde doeken, en voor behangpapier, gebruikt onder meer in het paleis in Brussel en de kastelen van Mariemont en Tervuren, de zijdespinnerij en -weverij von-

den er onderdak. Hij kweekte immers ook zijderupsen en liet in functie daarvan in het park gaarden van moerbeibomen aanplanten, op een beschutte plek tussen de moestuin en de omheiningsmuur. Deze ateliers waren 1200 meter van het kasteel verwijderd, en dus liet hij ca. 1760 een kanaal graven dat de kasteelvijver met de Gordaelvijver verbond om zijn bezoeken per boot te kunnen afleggen. Ten zuiden daarvan kwamen twee luxueuze en rijk gedecoreerde badhuizen in de vorm van Chinese paviljoens, volledig conform de tijdsgeschiedenis met zijn voorkeur voor exotisme. Er lagen verschillende visrijke vijvers en waterbekkens in het domein en Karel Alexander zorgde ook voor volières met vogels allerhande en voor een ware menagerie. Vanzelfsprekend ontbrak de moestuin niet. Die was gelegen bij de ingang van het domein, tegenover de orangerie. In 1773-1775 werd deze door een nieuwe vervangen, gebouwd door hofarchitect Laurent Benoit Dewez die ook een serre bouwde. Dewez was reeds van omstreeks 1760 met Tervuren bekend, toen men hem aanpassingsplannen voor het kasteel vroeg, die echter op niets uitliepen. In 1777 verwierf Karel Alexander een terrein op Hoogvorst, op een hoogte gelegen, niet ver van het domein van Tervuren, en dus heilzamer voor de jichtpatiënt die hij was geworden. Hij liet er het zogenaamde 'château Charles' bouwen, ook Belvedere of Bellevue geheten, een ontwerp van Dewez, waarvan de uitvoering gebeurde onder leiding van Montoyer. Het bijbehorend park werd vanzelfsprekend als jachtterrein opgevat, eveneens met een stervormige aanleg. Elzen werden er massaal aangeplant, naast 500 exemplaren van hulst, 25 Virginiaplanten, 200 sering, 200 rozelaars, 30 Sint-Luciabomen (?), meer dan 200 kastanjabomen, ongeveer 200 kamperfoelies, 4 dubbelbloemige amandelboomjes, vier dubbelbloemige perziken, verder nog olmen, linden, wilde oranje bomen en 19 palmbomen in piramidevorm.

Het kasteel, nooit door zijn bouwheer betrokken, overleefde die ook niet. Men oordeelde enkele maanden na de dood van Karel Alexander in 1780 dat het 'ne pourra jamais être une habitation pour la cour et pour un particulier ce sera trop en batimens, pas assez en terrain et trop en dépense'. Het aloude kasteel van de hertogen van Brabant in Tervuren kon men nog minder appreciëren want 'excessivement mal distribué sans escalier commode, et on peut dire sans appartements ... il n'y a que des mauvaises chambres ... le grand salon n'est positivement qu'une grange immense ...'. Zo werd, toen keizer Jozef II op 16 november 1781 de afbraak van Tervuren beval, ook de gotische zaal van hertog Jan II van Brabant tot afbraak veroordeeld 'à la poudre' om de vijvers te dempen. Onder de grasvelden in Tervuren moeten er buiten de opgravingsite van het kasteel, nog heel wat merkwaardige stenen zitten.

Etudes sur le XVIIIe siècle, deel XXV), Brussel, 1997 (600,-bfr.)

Jo Braeken

DE KEUZE VAN M&L

Josef Frank (1885-1967)

Das architektonische Werk

Maria Welzig

Wenen, Böhlau Verlag, 1998, 280 p., ISBN 3-205-98407-2

Monografie over het architecturale oeuvre van de Weense modernist Josef Frank, vormgever van de Werkbundsiedlung aldaar en een leven lang theoreticus van de woning, die als joods emigrant in Zweden vanaf 1934 mee de basis legde voor het eigentijdse design.

Bernini and the art of architecture

T.A. Marder

New York, Abbeville Press, 1998,
343 p., ISBN 0-7892-0115-1

Monumentale monografie over het architecturale oeuvre van Gian Lorenzo Bernini (1598-1680), exponent van de Romeinse barok met name in de beeldhouwkunst, maar evenzeer auteur van de *Scala Regia*, de colonnade en het baldakijn van de Sint-Pieters-basiliek.

Pierre Koenig

James Steele en David Jenkins
Londen, Phaidon, 1998, 160 p.,
ISBN 0-7148-3753-9

Visuele oeuvre-catalogus van de Californische architect Pierre Koenig (*1925), exponent van 'the style that nearly', die onder meer met het stalen *Case Study House #22* een icoon schiep van het ongebreidelde optimisme uit de jaren vijftig.

Alte Bauten, Neue Pläne

Historismus in Baden: Last und Chance
Wilfried Rössling en Konrad Krimm
(red.)

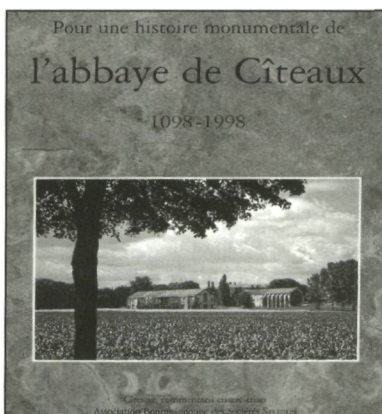
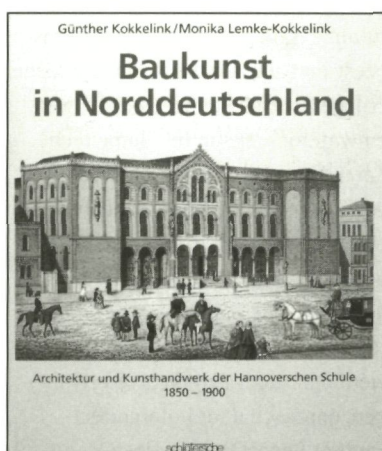
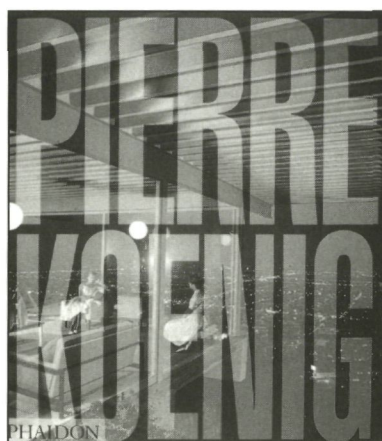
Karlsruhe, Förderverein des
Generallandesarchivs, 1999, 316 p.,
ISBN 3-930158-05-1

Bundel opstellen bij een tentoonstelling rond de 'Historismus'-architectuur in het voormalige Groothertogdom Baden, met de nadruk op de openbare bouwprogramma's, op basis van het planarchief van de *Staatliche Bauverwaltung* dat recent in een databank werd ontsloten.

Baukunst in Norddeutschland

Architektur und Kunsthandwerk der Hannoverschen Schule 1850-1900
Günther Kokkelink en Monika Lemke-Kokkelink

Hannover, Schlütersche, 1998, 617 p.,
ISBN 3-87706-538-4

Lijvig overzichtswerk over Conrad Wilhelm Hase (1818-1902) en de neogotiek van de *Hannoversche Schule*, gekenmerkt door een constructieve baksteenpolychromie en een regionaal geïnspireerde vormen-taal, die een belangrijke verspreiding kende in de kerkelijke, openbare en privé-architectuur in heel Noord-Duitsland.

Gänsemarsch der Stile

Skizzen zur Geschichte der Architekturgeschichtsschreibung

Klaus Jan Philipp

Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt,
1998, 79 p., ISBN 3-421-03158-4

Beknpte voorstelling en vergelijkende analyse van de ontwikkeling van architectuurgeschiedschrijving sinds het einde van de 18de eeuw, als spiegel van de architectuurhistorische kennis, het politieke en maatschappelijke wereldbeeld van het moment.

Neue Werkkunst

Architektenmonographien der zwanziger Jahre, Mit einer Basis-Bibliographie deutschsprachiger Architekturpublikationen 1918-1933

Roland Jaeger

Berlijn, Gebr. Mann Verlag, 1998, 185 p., ISBN 3-7861-1847-7

Studie over de Duitstalige architectuurliteratuur van het interbellum, uitgaande van *Neue Werkkunst*, een omvangrijke reeks eigentijdse architectenmonografieën van *F.E. Hübsch Verlag* uit 1925-1932, die de enorme verscheidenheid van het architectuurbedrijf, buiten het dogmatische functionalisme om, weerspiegelde.

Le Quartier Royal

Arlette Smolar-Meynart en André Vanrie (red.)

Brussel, CFC-Editions, 1998, 317 p.,
ISBN 2-930018-17-8

Veelzijdige architectuurhistorische studie over het Koningsplein van de oudste tijden tot vandaag, mede op basis van recent archeologisch onderzoek naar de resten van de vroegere Coudenbergsite en bijzondere aandacht voor het huidige classicistische gebouwenensemble.

Pour une histoire monumentale de l'abbaye de Cîteaux 1098-1998
Martine Plouvier en Alain Saint-Denis (red.)
Vitreux, Revue Cîteaux, 1998, 404 p., ISBN 90-800413-9-4

Architectuurhistorische studie over de abdij van Cîteaux, moederhuis van de cisterciënzerorde. Evocatie van de gebouwen doorheen hun 900-jarige geschiedenis op basis van een veelheid van archivalische en materiële bronnen.

De monnik-manager
Abt De Loose in zijn abdij t'Ename
Guido Tack, Anton Eryvynck en Gunther Van Bost
Leuven, Davidsfonds, 1999, 197 p., ISBN 90-5826-005-4

Evocatie van het kloosterleven en de diverse aspecten van het materiële beheer van het abdijcomplex en -domein van Ename op basis van de 17de-eeuwse 'regulen' van Abt De Loose, getoetst aan andere historische documenten en archeologische vondsten.

Theaterbautheorien zwischen Kunst und Wissenschaft
Die Diskussion über Theaterbau im deutschsprachigen Raum in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts
Jochen Meyer
Berlijn, Gebr. Mann Verlag, 1998, 388 p., ISBN 3-7861-1764-0

Analyse van de theoretische geschriften over theaterbouw van onder meer Weinbrenner, Schinkel, Moller, Hübsch en Semper, toegepast op de typologi-

sche studie van het theatergebouw en met name de toeschouweruimte in neoclassicistisch Duitsland.

Patrimoine rurale
Reflets des terroirs
André Châtelain
Parijs, Rempart/Desclée de Brouwer, 1998, 79 p., ISBN 2-904365-32-X

Compendium over het kleine rurale erfgoed, in de reeks *Patrimoine vivant* gewijd aan het Franse bouwkundig en cultureel erfgoed. Historisch-typologisch overzicht van onder meer duiventorens, brood- en kalkovens, veldafsluitingen, washuizen, ijskelders, bronnen en waterputten.

Van zadelsteen tot zetelkruier
Tweeduizend jaar molens in Vlaanderen, Boek 1, Geschiedenis van het malen met natuurlijke drijfkracht
Paul Bauters
Gent, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1998, 288 p.

Eerste, historisch deel van een wetenschappelijke trilogie over geschiedenis, typologie en techniek van wind- en watermolens in Vlaanderen. Een tweede deel gewijd aan de bloeitijd van de molen rond 1850 en een encyclopedie van molentermen zullen volgen.

A history of architectural conservation
Jukka Jokilehto
Oxford, Butterworth-Heinemann, 1999, 354 p., ISBN 0-7506-3793-5

Overzicht van geschiedenis en theorie van de monumentenzorg in de Europese context vanaf de Oudheid en de Renaissance tot vandaag, met een overzicht van de huidige praktijk in internationaal verband.

Patrimoine et passions identitaires
Jacques Le Goff (red.)
Parijs, Fayard, 1998, 445 p., ISBN 2-213-60055-4

Bundel referaten van de *Entretien du Patrimoine* 1997, een jaarlijks reflectiecongres georganiseerd door de Franse monumentenzorg, ditmaal gewijd aan de ambivalente, 'passionele' relatie tussen erfgoed en identiteit, op de ijle grens tussen culturele identificatie en nationalistische recuperatie.

De omsloten tuin
Geschiedenis en ontwikkeling van de hortus conclusus en de herintroductie ervan in het hedendaagse stadslandschap
Rob Aben en Saskia de Wit
Rotterdam, Uitgeverij 010, 1998, 256 p., ISBN 90-6450-348-6

Studie naar de historische achtergronden van de *hortus conclusus*, het archetype van de 'omsloten tuin', vanaf de Middeleeuwen tot vandaag, en het hernieuwde belang ervan in de actuele stedelijke problematiek als middel tot 'onthaasting'.

Alle boeken, een greep uit de recente aanwinsten, liggen ter inzage in de Bibliotheek Monumenten en Landschappen
Graaf de Ferrarisgebouw
Em. Jacqueminaan 156 - bus 7,
1000 Brussel

(tijdens de kantooruren)
☎ 02/553.82.27
fax: 02/553.82.05
E mail:
Jozef.Braeken@lin.vlaanderen.be

Pol Vanneste

BOUWEN DOOR DE EEUWEN HEEN IN VLAANDEREN PROVINCIE WEST-VLAANDEREN - ARRONDISSEMENT ROESELARE - DEEL 17N1 KANTON ROESELARE

Op 27 mei 1999 stelde Vlaams minister L. Martens het deel 17n1 in de reeks *Bouwen door de eeuwen heen* voor. Dit 43ste volume brengt de inventaris van het bouwkundig erfgoed van het kieskanton Roeselare, in het gelijknamige arrondissement. De publicatie onderzoekt het erfgoed van de landelijke spilgemeenten Ledegem met deelgemeenten Rollegem-Kapelle en Sint-Eloois-Winkel en van Moorslede met deelgemeente Dadizele; hierop volgt de stad Roeselare met deelgemeenten Beveren, Oekene en Rumbeke. De systematische inventarisatie confronteert veldwerk en kritisch literatuur- en bronnenonderzoek. De bronnen die geraadpleegd werden, waren voornamelijk het plannenfonds van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, het eigen archief van de Cel Monumenten en Landschappen te Brugge, de bouw-aanvragen bewaard in het Stadsarchief Roeselare en de plannen van de Dienst der Verwoeste Gewesten bewaard in het Rijksarchief te Brussel.

Het kanton Roeselare beslaat het zuidwesten van het gelijknamig arrondissement, dat ligt in het midden van de provincie West-Vlaanderen en behoort tot de economisch-geografische streek Kortrijk-Roeselare-Tielt. Het grootste deel van het gebied is zeer zwak golvend, met een hoogte van 20 tot 30 meter. Het gebied is ingesneden door smalle beekvalleien, met als meest typerende de Mandelvallei met Roeselare en de vallei van de Heulebeek met Ledegem en Dadizele. De economische dynamiek van de streek leidt de laatste jaren tot een versnelde verstedelijking van het gebied ingesloten door de A 17 Brugge-Kortrijk en de Grote Ring rond

*Rollegem-Kapelle
Sint-Jansplein nr. 10
Z.G. "Capellehof". Poortgebouw*

Roeselare. Illustratief hiervoor is de bevolkingsdichtheid van het kanton, die met 617 inwoners per km² merkbaar hoger ligt dan de gemiddelde bevolkingsdichtheid van de provincie. De gemeenten Ledegem en vooral Moorslede behielden grotendeels hun landelijk karakter. De 'traditionele' landbouw is sinds de vlascrisis van 1950-1951 overgeschakeld op groenteteelt in volle grond en serreculturen.

Over de eerste permanente bewoning is weinig bekend, bewoningssporen op de hoger gelegen zandruggronden aan de Mandel dateren uit het Neolithicum (ca. 4500 v. Chr.). Ook over de Merovingische periode is nog weinig informatie voorhanden, wel hebben de meeste dorpsnamen een Germaanse toponymie en laten patrocinia als Sint-Martinus, Sint-Pieter en Sint-Eligius een kerstening in de 7de eeuw vermoeden.

Roeselare wordt voor het eerst vermeld in een oorkonde van 822, waarin Lodewijk de Vrome het gebied schenkt aan de abdij van Elnone (Saint-Amand-les-Eaux nabij Valenciennes). In 957 geeft Boudewijn III de toelating om Roeselare te versterken tegen de invallen van de Noormannen. Ook het kasteel van Rumbeke zou vol-

gens een 16de-eeuwse legende teruggaan tot de 9de eeuw. De bevolkingsexplosie in de 11de eeuw valt samen met de eerste vermeldingen van buitenparochies, met als oudste Ledegem en Moorslede in 1085. Roeselare krijgt in 1250 het stadsrecht en ontwikkelt zich in de 14de en de 15de eeuw tot een centrum van lakennijverheid. In het administratieve vlak ressorteert het kanton tijdens het Ancien Régime onder de kasselrijen Kortrijk, Ieper en het Brugse Vrije. Feodaal gezien bestond Roeselare uit de heerlijkheden Roeselare-Binnen of het Schependom en Roeselare-Buiten, een conglomeraat van 23 kleine heerlijkheden. Verder is het kanton verdeeld over een tiental andere heerlijkheden, met als voornaamste 'Caestre' te Rumbeke - het vroegere foncier, het 'Kaasterkasteel' is nog bewaard.

De industrialisering in de tweede helft van de 19de eeuw beperkt zich voornamelijk tot Roeselare en is gekoppeld aan infrastructuurwerken, onder meer de aanleg van de spoorlijnen Brugge-Kortrijk, Roeselare-Ieper en Roeselare-Menen. Door de aanleg van het kanaal Roeselare-Ooigem of Roeselare-Leie in 1862-1872 groeit Roeselare uit tot een belangrijke binnenhaven met een waterwegverbinding naar Kortrijk.

DE BEGIJNHOFKERK VAN LIER

Bouwgeschiedenis en inventaris van het
kunstpatrimonium van de Sint-Margaretakerk

Igg

Liers Genootschap voor Geschiedenis

DE BEGIJNHOFKERK VAN LIER

Stefaan Grieten • Gommer Lemmens • Marc Mees • Frieda Sorber
Guido Van den Bogaert • Linda Van Langendonck • Flor Verwilt

eindredactie : Marc Mees

Het begijnhof van Lier is niet alleen één van de oudste van het land maar tevens één van de mooiste.

'Het Begijnhof is d'amandelboon van Lier. En om den smaak en den reuk goed te bewaren, ligt ze bezijds onder de frisse gordijn der Begijnenvest tegen de Netbe, vlak in den waai der velden, maar omsloten en bewaakt met klimop bewaasde muren en zwaargegrendelde poorten.', zo begint Felix Timmermans in zijn boek *Schoon Lier* het hoofdstuk over het Lierse begijnhof.

Een groot contrast met de intimistische sfeer die heerst in de smalle straatjes tussen de lage begijnhuisjes met hun rode pannendaken vormt de Sint-Margaretakerk. Te midden van het kleine stadje rijst ze majestueus op met haar rijk versierde voorgevel.

De Lierse begijnen hebben onder leiding van Louis Kest een fraaie driebeukige, basilicale kerk gebouwd. Ondanks haar barokke opvatting, versiering en meubilering, roept het hele interieur van de Lierse begijnhofkerk reminiscenties op aan de gotische bouwtraditie.

De bouwwerken startten in 1656 en in 1671 werd het bedehuis ingewijd door de bisschop van Antwerpen.

Voor de inrichting en de aankleding van het nieuwe gebouw hebben de begijnen resoluut gekozen voor een eigentijds meubilair en vaak hebben ze ook een beroep gedaan op vermaarde kunstenaars. Zoals de kerk zelf een mooi voorbeeld is van het triomfalisme van de Kerk in de

geest van de barok, zo is ook de aankleding geheel opgevat in de lijn van de contrareformatie. Een bijzondere aandacht ging uit naar het altaar en het tabernakel, de biechtstoelen en de preekstoel. Zo is het roodgearerde marmeren tabernakel een werk van de Antwerpse beeldhouwer Willem Ignatius Kerrickx. Het in 1723 geplaatste orgel, besteld bij de Brusselse orgelbouwer Joannes Baptista Forceville, is het sluitstuk van de binneninrichting van de kerk.

In de loop van de volgende eeuwen zouden nog slechts kleinigheden veranderen of worden toegevoegd.

Het interieur van de kerk biedt een verrassend volledige en ongeschonden indruk.

En dit ondanks het feit dat tijdens de Franse overheersing de kerk van het begijnhof het bijzonder zwaar te verduren had. Het roerend patrimonium werd hier het ergst getroffen.

Van het geroofde zilver bijvoorbeeld, kon door de begijnen weinig gerecupereerd worden. Zo ontglipten o.m. twee zilveren kandelaars en de fraaie vergulde zonne-monstrans van het einde van de 17de of het begin van de 18de eeuw aan de roof.

Als een schrijn van devotie bewaart de Sint-Margaretakerk echter nog een zeer rijk roerend patrimonium dat getuigt van de devotie van vele generaties Lierse begijnen.

Als een rijk, weelderig barok kleinood vormt de Lierse begijnhofkerk een onvervreemdbaar stuk cultureel werelderfgoed.

De begijnhofkerk van Lier

TECHNISCHE FICHE: Beperkte oplage

Formaat:

open 23 x 32 cm - gesloten 23 x 16 cm

544 bladzijden

600 zwart-wit foto's

32 bladzijden kleurenreproducties

Voorintekeningsprijs (betaling uiterlijk op
15 augustus 1999 ontvangen): 1350,- BEF

Na de voorintekeningsperiode:
1595,- BEF

Supplement verzending buiten Lier:
250,- BEF

De betaling dient te gebeuren
op bankrekening nummer
0 6 8 - 2 0 1 9 5 0 8 - 9 2
op naam van het Liers Genootschap
voor Geschiedenis met de vermelding
'inventaris begijnhof'.

Roeselare
Grote Markt. Zuidkant (met belfort en toren Sint-Michielskerk)

De bevolkingsaangroei resulteert in een stadsuitleg met nieuwe wijken en parochies, een evolutie die zich tijdens het interbellum voortzet.

Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw neemt de bebouwing ook in de dorpskernen toe; in Ledegem creëerde de spoorlijn Roeselare-Menen een mogelijkheid tot pendelarbeid.

De Eerste Wereldoorlog heeft een diepe impact op het kanton, dat behoort tot het 'Etappengebied', een door de Duitsers bezet gebied met militair bestuur. De frontlijn schuift na de slag om Passendale (31 juli-10 november 1917) oostwaarts op in de richting van Roeselare. Moorslede wordt nagevoeg volledig verwoest, Dadizele in mindere mate. De andere gemeenten lijden ernstige schade door Engelse luchtbombardementen en Duitse plunderingen. Van de Eerste Wereldoorlog getuigen ook nog de Duitse betonnen schuilplaatsen te Dadizele, Moorslede en Ledegem, die deel uitmaken van de 'Flandern I Stellung', en ook de militaire begraafplaatsen in Dadizele en Ledegem. De Dienst der Verwoeste Gewesten zorgt voor de financiering en de coördinatie van de wederopbouw. Die herstelt grosso modo het vooroorlogse stratenpatroon. Enkele meer progres-

sieve projecten zijn de tuinvijken buiten de oude stads- en dorpskernen van Roeselare en Moorslede.

De oudste bouwkundige sporen die verwijzen naar de Romaanse kerkenbouw, beperken zich tot hergebruik van ijzerzandsteen in de gevels van de Sint-Michielskerk te Roeselare en de Sint-Martinuskerk te Moorslede. Van de 14de- en 15de-eeuwse baksteengotiek getypeerd door hallenkerken met monumentale westertoren getuigen nog de Sint-Michielskerk te Roeselare en de toren van de Sint-Martinuskerk te Oekene.

Naar de relatief grote kerkelijke bouwactiviteit in de 18de eeuw verwijzen nog de augustijnenkerk ('Klein Seminarie', Roeselare, cf. infra) en de parochiekerk Sint-Petrus te Ledegem, respectievelijk laatbarok en vroegclassicistisch. Laatstgenoemde kerk heeft een pseudo-basilicaal grondplan en een ruim en helder homogeen, bepleisterd interieur. De midden-18de-eeuwse torenbekroning met achthoekige lantaarn van de Roeselaarse Sint-Michielskerk domineert het stadsbeeld.

Van doorslaggevend belang in de 19de-eeuwse kerkarchitectuur is de bedevaartkerk Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen te Dadizele.

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen

Provincie West-Vlaanderen
Arrondissement Roeselare
Kanton Roeselare

17n
1

Deze in de streek alom bekende basiliek, opgetrokken in 1860-1878, gaat terug op de plannen van de Engelse architect E.W. Pugin en sluit aan bij de Engelse neogotiek, 'Reformed gothic' genoemd.

De nieuwe wijken die vanaf het midden van de 19de eeuw ontstaan rond Roeselare, krijgen kerken in neostijl als referentiepunten. Zo bouwt de Antwerpse architect J. Schadde in 1869-1872 de neo-Romaanse Sint-Amandskerk, met vierkante westertoren en rijk materiaalgebruik. In 1851-1853 voert stadsarchitect G. Charlier historiserende verbouwingen uit in de Roeselaarse Sint-Michielskerk.

Na de Eerste Wereldoorlog worden de meeste vernietigde kerken wederopgebouwd naar het vooroorlogse uitzicht, maar uitzuiverend met betrekking tot de stijleenheid.

Goede voorbeelden hiervan zijn de Sint-Martinuskerk te Moorslede en de Sint-Petrus en -Pauluskerk te Rumbeke. Architect A. Van Coillie uit Roeselare bouwt in 1932-1933 voor de nieuwe Heilig Hartparochie een kerk die aanleunt bij de meer progressieve religieuze architectuur met zowel art-deco- als gestileerde traditionele kenmerken. De kerkenbouw van de jaren 1960-1980 wordt gekenmerkt door een strakke belijning en compacte volumes, en door het gebruik van moderne materialen zoals beton en glaswanden.

De Roeselaarse kloosterinstellingen leggen zich van oudsher toe op het onderwijs. Het bewaarde bouwkundig erfgoed klimt op tot de 16de eeuw, met de laatgotische woning – in oorsprong een herberg – van het klooster der Grauwzusters. De kapel wordt in 1857 uitgebreid door J.B. de Bethune. Het 'Klein Seminarie' gaat terug op een augustijnenklooster en bewaart nog zijn laatbarokke kerk met beeldbepalende westgevel. Het klooster van Onze-Lieve-Vrouw-ten-Bunderen te Moorslede wordt in 1922-1923 wederopgebouwd in een regionaal geïnterpreteerde neogotische stijl naar ontwerp van de Brugse architect A. De Pauw.

De gemeentehuizen van Moorslede en Dadizele dateren uit de wederopbouwperiode en vervangen de dorps-herbergen waarin de gemeenteraadszittingen tot vóór de Eerste Wereldoorlog plaatsvonden. De oudste getuigen van de bestuurlijke organisatie tijdens het Ancien Régime zijn de twee baljuwhuizen te Rumbeke uit de 16de en de 17de eeuw. De kern van de Lodewijk XV-vleugel van het Roeselaarse stadhuis dateert van 1769-1771. In 1924 breidt architect R. Doom uit Roeselare het gebouw uit met een nieuwe bouw met gestileerde belfortoren, teuggrijpend naar de in 1704 ingestorte hal met belfort.

De oudst bewaarde hoeven stammen uit de 18de eeuw. Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw geven bosontginningen in het noorden van het kanton ontstaan aan nieuwe hoeve-uitbatingen. De jongste hoeven zijn wederopgebouwde gehelen, voornamelijk te Moorslede en Dadizele; 'stedelijke' architecten zoals E. Apers, A. Latte en A. Van Coillie, zijn ook betrokken bij de wederopbouw en behouden grosso modo de traditionele aanleg, desgevallend met gebruik van 'moderne' materialen.

De doorsnee hoeven behoren tot het langgestrekte type en het meer ontwikkelde met losstaande bestanddelen. Sporadisch zijn boomgaarden en omwallingen bewaard. Voorts zijn linden of andere bomen en de wegkapelletjes bij de erftoegang typerend. De herenhoeven vormden dikwijls het

fancier van een heerlijkheid.

Het 'Capellehof' te Rollegem-Kapelle – in de onmiddellijke omgeving van de kerk – en 'Oosthove' te Ledegem zijn voorbeelden van herenhoeven met een meer gesloten opstelling, in aansluiting bij het hoevetype van de Leievallei.

Het voornoemde 'Kaasterkasteel' te Rumbeke ligt in het 'Sterrebos', in 1769-1774 ontworpen door tuinarchitect F. Simonau. De oorspronkelijke waterburcht – een deel van de omwalling is bewaard – wordt in de 16de eeuw verbouwd en vergroot in de traditionele baksteenarchitectuur, met typerende metselaarstekens. De 18de- en 19de-eeuwse aanpassingen worden in 1962 ongedaan gemaakt door de historiserende restauratie van J. Viérin uit Brugge.

Het voormalige kasteel van Dadizele – een voornamelijk 19de-eeuws gebouw, nu in gebruik als instelling – gaat eveneens terug op een middeleeuwse waterburcht. Als oudst bewaarde buitenplaats geldt het 'Peereboomhuis' te Ledegem, in 1762 door een Moorsleedse baljuw gebouwd.

Hoger werd reeds aangehaald dat de industrialisering in de tweede helft van de 19de eeuw voornamelijk een stedelijke aangelegenheid is.

Te Roeselare vestigen de spinnerijen, weverijen en blauwververijen zich in eerste instantie rond de nieuw aangelegde waterspaarbekkens, met name het Kleine en Grote Bassin (1862-1863) en de Ronde Kom (1882). Hoewel veel industriële gebouwen verdwenen zijn of een nieuwe bestemming hebben gekregen, bepaalt het silhouet met sheddaken – die voor een optimale verlichting in de ateliers moesten zorgen – en met hoge ronde schoorstenen nog steeds een aantal buurten.

Eclectische burgerhuizen en het toenemende aantal winkelpanden in de stadskern weerspiegelen de economische bloei. Voorts krijgt Roeselare een regionaal verzorgende functie met scholen en ziekenhuizen.

In de plattelandsgemeenten is de nijverheid meer agrarisch gericht en is ze gedomineerd door de vlasbewerking, maar ook hierin treedt een geleidelijke

mechanisatie in onder meer met de nu verdwenen zwingelmolens. Betonnen rootputten – systeem Vansteenkiste – zoals nog bewaard te Ledegem en Moorslede, worden gebouwd vanaf de jaren 1920 en nemen soms de proportie aan van een kleine fabriek.

Cichorei- en tabakscultuur manifesteren zich vanaf de 19de eeuw in het landschap en in de hoeveaanleg door de asten die nu meestal buiten werking zijn. De oudste cichorei-asten gaan terug tot de 19de eeuw, als lage gebouwtjes onder zadeldak met van links naar rechts een droogruimte, een stookplaats met gebogen muur en een opslagruimte. Vervolgens komen er asten met twee bouwlagen, en in de jaren 1920-1930 ontstaan de zo typerende hogere asten met verluchttingschouwten en plat dak of laag zadeldak. Te Ledegem vormden enkele grote cichorei-asten een aparte uitbating. Een andere, typisch (pre-)industriële en landbouwgebonden nijverheid is de brouwerij, aanwezig in elke dorpskern en in de stedelijke omgeving. De brouwerij Rodenbach te Roeselare, met bewaarde moutast van 1872, gaat terug tot 1821 en is als enige van de voorheen zeer talrijke brouwerijen en likeurstokerijen nog actief.

Ooit telde het gebied talloze steenbakkerijen, maar vandaag is er alleen te Rumbeke nog één steenbakkerij in werking.

Van de tientallen windmolens – dikwijls gecombineerde graan- en oliemolens – die het kanton in 1914 telde, blijven na de Eerste Wereldoorlog slechts de 'Kazandmolen' te Rumbeke en de 'Molen van het Lindeke' te Sint-Eloois-Winkel overeind. Laatstgenoemde molen – een houten staakmolen – waaide in 1971 om en wordt, als alles naar plan verloopt, in 1999-2000 heropgebouwd.

Een intense bouwactiviteit kenmerkt het interbellum in Roeselare en in de geteisterde gemeenten waar de 'stedelijke' tendensen veelal in eenvoudigde vorm zullen voorkomen. In de woningbouw manifesteren zich, tegelijk in de wederopbouw en in de nieuwe bouw, verschillende 'eigentijdse' strekkingen zoals regionalisme, zowel historiserend als art-decogetint,

art deco en geometrische art deco. De regionalistische art-decogetinte vormtotaal komt sterk tot uiting op de Roeselaarse Grote Markt waar de gebouwen, conform het wederopbouwvoorstel van 1919, van R. Doom en J. Vermeersch (Roeselare-Brussel) een nieuwe architecturale eenheid vormen, ter vervanging van de uniforme 19de-eeuwse lijstgevels. De Brugse architect H. Hoste is hierin allereerst vernieuwend door het invoeren van een 'kubistisch' gevelparementen. Sterk beïnvloed door H. Hoste, evenals door de internationale 'moderne stijl' en de nieuwe zakelijkheid, is de Roeselaarse architect J. De Bruycker. Voor de binnenhuisinrichting ontwerpt hij zelf meubels en werkt hij bij gelegenheid samen met kunstschilder V. Servranckx.

Deze inventaris van het architecturale patrimonium, die ruim aandacht besteedt aan het jonge bouwkundige erfgoed, pleit voor een respectvolle omgang met het gebouwde verleden. Tevens wil hij een gids zijn voor de geïnteresseerde bezoeker en wil hij aanzetten geven tot verder wetenschappelijk onderzoek.

Buitenkrant

Patrick van Waterschoot

ZES JAAR ONDERHOUDSPREMIË VOOR BESCHERMDE MONUMENTEN

Het volstaat niet om oude waardevolle gebouwen het statuut van beschermd monument te geven om ze ongeschonden voor de volgende generaties te bewaren. Monumentenzorg houdt ook in dat een monument een juiste bestemming krijgt en dat het regelmatig onderhouden en desnoods gerestaureerd wordt.

Aftakeling en verval moeten voorkomen worden. Daarom is het beter te onderhouden, te conserveren dan te restaureren. Voorkomen is immers beter dan genezen.

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Deel 17n1. Provincie West-Vlaanderen. Arrondissement Roeselare. Kanton Roeselare. (gemeenten Roeselare, Ledegem, Moorslede)
Publicatie van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen
Uitgeverij Brepols - Turnhout

Auteurs: A. De Gunsch - C. Metdepenninghen - A. Tanssens en P. Vanneste, onder leiding van S. Van Aerschot-Van Haeverbeeck, coördinator inventarisatie

Aantal bladzijden : inleiding XLII + 654 p.
Aantal illustraties in het boekblok : 443 zwart-wit opnamen en plannen Kleurenkatern met 8 platen
Fotoregister met 1194 items
1 ingekleurde gemeenteplattegrond van Roeselare en 1 dito kantonkaart
Papier : Witte halfmatte maco 115 gr.
Afwerking : garengenaaid, gekartonneerd met pinnen; vierkleuren stofwikkel

Wettelijk depot nr. D/1999/324/093
ISBN 90-5622-027-6

Prijs: 2.703,- BEF - 67,- EUR

Het besluit van de Vlaamse regering van 16 september 1992 was een belangrijke maatregel in dit preventiebeleid. Met de onderhoudspremie introduceerde het een nieuw initiatief in de Vlaamse monumentenwereld. De bedoeling was dubbel: enerzijds door tijdig onderhoud voorkomen dat er op termijn grote en dure restauraties nodig zijn. Anderzijds de eigenaars de mogelijkheid te geven om op een snelle en administratief vrij eenvoudige manier dringende werken uit te voeren met overheidssteun. De onderhoudspremie werd op een efficiënte wijze gelanceerd. Toenmalig Vlaams minister Johan Sauwens kondigde het initiatief aan op een persvoorstelling, waar tegelijk een aantrekkelijke informatiebrochure ter beschikking werd gesteld. Hierdoor én door de promotie van de inspecteurs Monumenten en Landschappen, sloeg de nieuwe regeling onmiddellijk aan bij de eigenaars en beheerders van beschermde monumenten. In het eerste jaar werden meer dan 200 onderhoudspremies aangevraagd. De openbare sector reageerde even enthousiast als de privé-sector, met ongeveer een identiek aantal aanvragen.

Na het succes in het jaar van de lancering, viel de vraag in 1994 enigszins terug: 'slechts' 144 aanvragen werden ingediend, goed voor 25 miljoen frank aan premies.

De verdeling tussen de provincies was vergelijkbaar met de situatie in 1993: in de privé-sector kwam het grootste aantal aanvragen uit de provincie Antwerpen, in de openbare sector was Vlaams-Brabant de koploper.

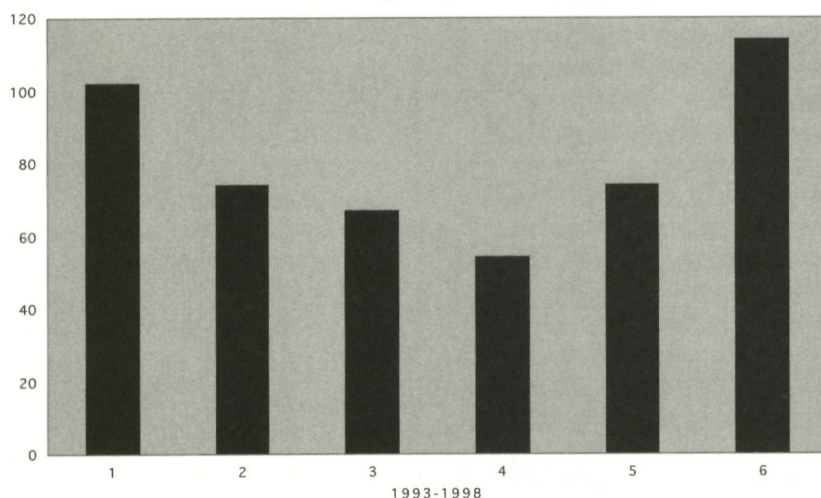
De eerste regeling gold voor drie jaar. Maar reeds in 1994 trof de Vlaamse regering een nieuw besluit tot het instellen van een onderhoudspremie voor beschermde monumenten (Belgisch Staatsblad 25/1/1995). Hiermee werd de onderhoudspremie vanaf 1995 een definitieve verworvenheid. Van de gelegenheid werd gebruikgemaakt om een aantal onvolkomenheden in de eerste tekst te wijzigen of te verfijnen. De ervaring had immers geleerd dat met de onderhoudspremie nog onvoldoende soepel ingespeeld kon worden op sommige behoeften. Het premiebedrag werd opgetrokken en de procedure werd nog vereenvoudigd. Het blijft evenwel noodzakelijk dat voor elke aanvraag een correct administratief dossier, hoe beperkt ook, wordt opgemaakt.

- Belangrijk is dat het maximale premiebedrag verhoogd werd van 200.000 frank tot 390.000 frank, eventueel nog te verhogen met de BTW.

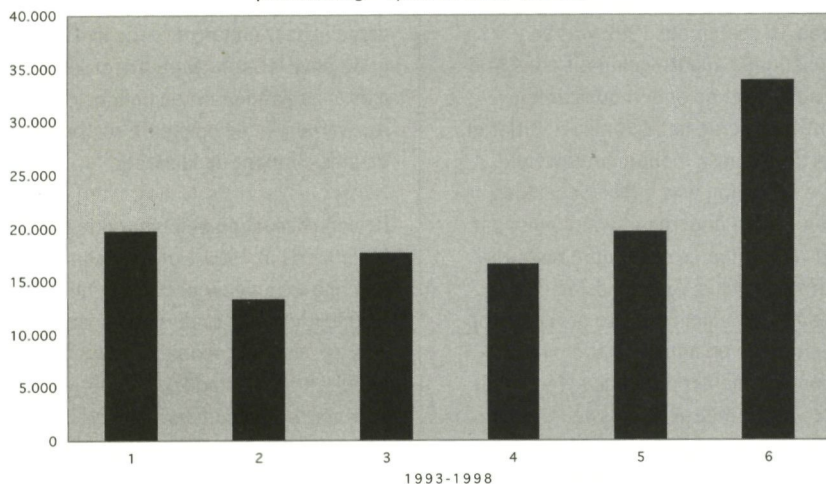
Art. 6 van het Besluit stelt deze nieuwe bedragen vast. De berekening gebeurt op degressieve basis.

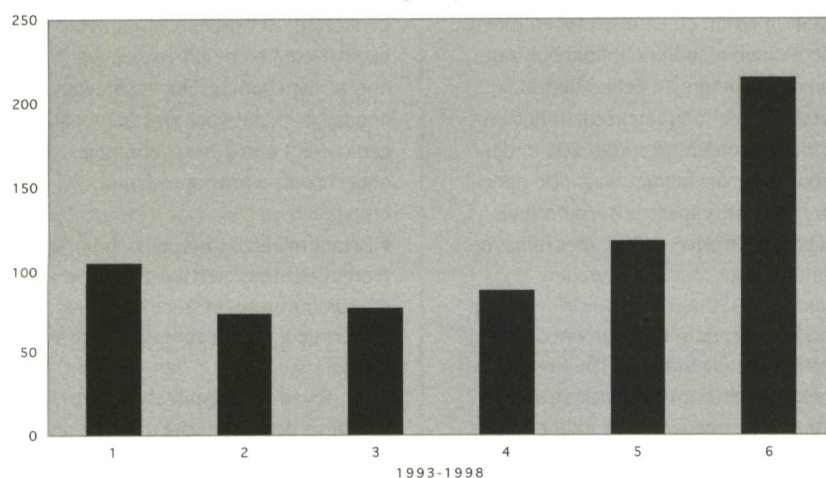
aantal aanvragen - openbare sector

premiebedrag - openbare sector (x1000)

aantal aanvragen - privé-sector

De premie bedraagt 40 % op de eerste schijf van 600.000 frank van de werken en 25 % op de tweede schijf van 600.000 frank.

Het minimumbedrag van de premie blijft 50.000 frank, behalve wanneer het gaat om als monument beschermde bomen.

- Nieuw is ook dat de onderhoudspremie voortaan jaarlijks opnieuw aangevraagd kan worden voor het onderhoud van een volledig monument of ten minste van een deel ervan dat 0,0 zichzelf een geheel vormt. Met dit laatste wordt een deel van het monument bedoeld dat op zichzelf een duidelijk aanwijsbare entiteit vormt, bijvoorbeeld elk afzonderlijk huis in een begijnhof of een vrijstaand wagenhuis naast een kasteel.

In 1995 bleef het aantal toegekende premies nagenoeg ongewijzigd ten opzichte van 1994, maar het totale premiebedrag steeg van 25 naar 37 miljoen frank.

Het daaropvolgende jaar vertoonde weliswaar een dieptepunt in het aantal aanvragen - slechts 142 -, maar het totale premiebedrag bleef stijgen en bereikte 40,6 miljoen frank.

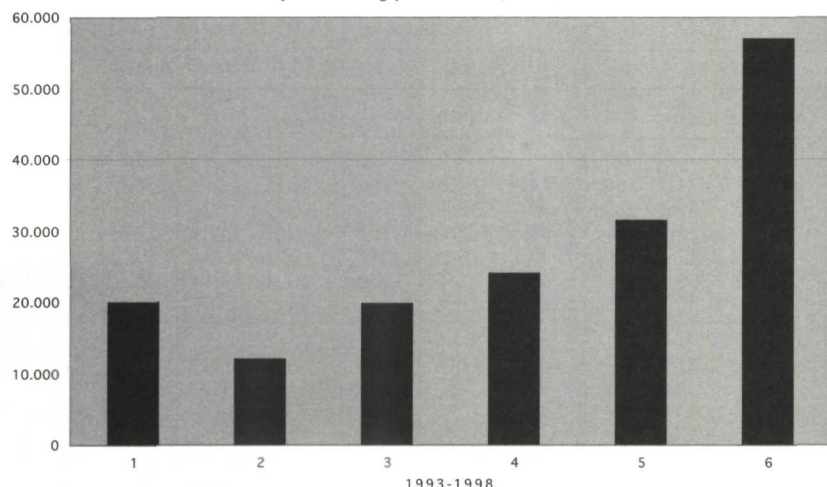
Sinds 1997 zit de onderhoudspremie duidelijk in de lift. De jarenlange promotie die de inspecteurs Monumenten en Landschappen gevoerd hebben bij de eigenaars en beheerders van beschermde monumenten, werpt nu pas echt vruchten af.

In 1997 werd er voor het eerst meer dan 50 miljoen frank aan premies toegekend. Voor het eerst ook waren er merklijk meer aanvragen uit de privé-sector dan uit de openbare sector.

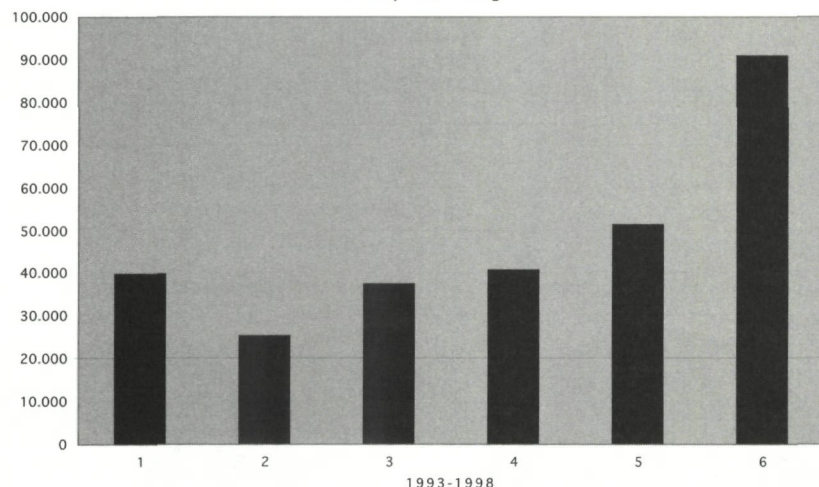
Deze trend zette zich op vrij spectaculaire wijze voort in 1998: het totale premiebedrag naderde de 100 miljoen frank. Die groei was het sterkst in de privé-sector, die zowat twee derde van het totaal vertegenwoordigde. De provincie Antwerpen bleef de onbetwiste kampioen in onderhoudspremies: niet minder dan 121 van de 329 aanvragen kwamen uit deze provincie.

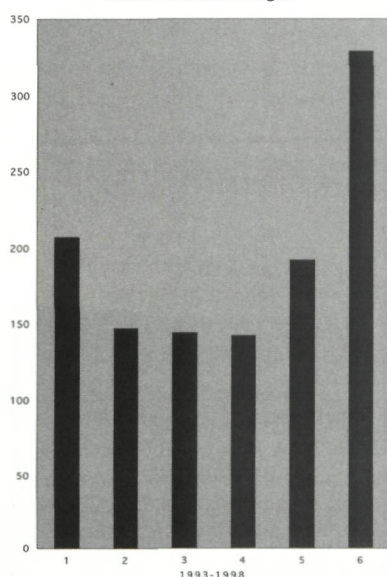
premiebedrag privé-sector (x1000)

totaal premiebedrag

totaal aantal aanvragen

Even een overzicht voor de afgelopen zes jaar. Van het totale aantal aanvragen komt 38% uit de provincie Antwerpen, 22% uit West-Vlaanderen, 17% uit Vlaams-Brabant, 15% uit Oost-Vlaanderen en 8% uit Limburg. Deze percentages zijn tot op zekere hoogte verklaarbaar wanneer ze gerelateerd worden aan de geografische spreiding van de beschermde monumenten over het Vlaams Gewest. In de provincie Antwerpen ligt namelijk 33% van de beschermde monumenten, in West-Vlaanderen is dat 15%, in Vlaams-Brabant 14%, in Oost-Vlaanderen 26% en in Limburg 13%.

Voor 1999 is nu reeds duidelijk dat de bekendheid van het onderhoudspremiestelsel bij het publiek blijft groeien. De Vlaamse regering heeft daarop geanticipeerd in haar begroting en heeft 106 miljoen frank aan

kredieten ingeschreven voor onderhoudspremies.

Onderhoudspremies voor niet-beschermd erfgoed

Die stijgende lijn zal ook in de toekomst doorgetrokken moeten worden. Niet alleen is er een blijvende groei in het aantal onderhoudspremies te voorspellen, er is bovendien een nieuw decretaal initiatief op komst.

Het Vlaams parlement stemde op 31 maart 1999 het decreet tot bevordering van het onderhoud van het niet-beschermd onroerend klein historisch erfgoed. Door dit decreet zullen onderhoudspremies toegekend kunnen worden aan onder meer: niet-beschermd fonteinen, pompen, putten, kruisen, calvaries, veldkapellen, standbeelden, wegwijzers, schandpalen, grenspalen, lantaarnpalen, uurwerken, klokkenspelen, zonnewijzers, hekkens, luifels, graven, herkenningstekens van merkwaardige gebeurtenissen uit het verleden, balies, straatmeubilair, waterkunstwerkjes, fetisjbomen, vrijheidsbomen, gerechtsbomen, grensbomen en bomen die een historische eenheid vormen met één van de voornoemde bouwkundige elementen.

Er mag verwacht worden dat gemeentebesturen, maar ook particulieren, enthousiast zullen reageren van zodra deze nieuwe mogelijkheid van kracht en bekend gemaakt wordt. Temeer omdat voor het hier bedoelde erfgoed geen minimaal bedrag voor de onderhoudspremie is opgelegd, wat wel het geval is voor het beschermd erfgoed (minstens 50.000 frank).

Op zes jaar tijd is de onderhoudspremie een begrip geworden in de Monumentenzorg in Vlaanderen. Steeds meer worden eigenaars van een beschermd monument zich ervan bewust dat tijdig en regelmatig onderhoud – waarbij onderhoud in zijn breedste betekenis wordt bedoeld – van enorm belang is voor het monument. Overigens niet alleen van het monument, maar ook van de eigenaar en van de gemeenschap. Een ingrijpende restauratie, al dan niet met financiële steun van de overheid, kost immers steeds een veelvoud van de onderhoudswerken.

ONDERHOUDSPREMIES 1993-1998

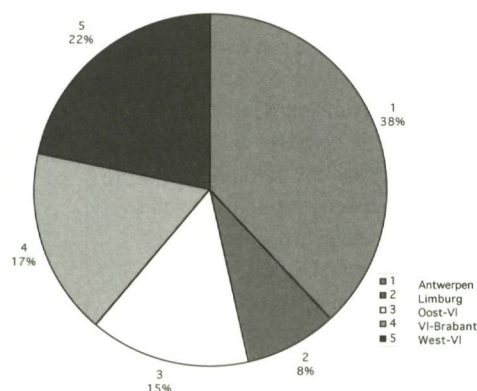
	1993			1994			1995			1996			1997		
	aantal	premie-bedrag x 1000	gemiddeld	aantal	premie-bedrag x 1000	gemiddeld	aantal	premie-bedrag x 1000	gemiddeld	aantal	premie-bedrag x 1000	gemiddeld	aantal	premie-bedrag x 1000	gemiddeld
Openbaar															
OPO Antw.	26	4.356	168	13	2.474	190	14	3.937	281	13	4.542	349	16	4.840	303
OPO Limb	7	1.471	210	5	947	189	8	2.089	261	3	990	330	7	1.626	232
OPO O-VI	21	4.526	216	13	2.483	191	13	3.788	291	10	2.255	226	15	4.653	310
OPO VI-B	31	5.456	176	27	4.042	150	14	4.161	297	8	2.124	266	10	2.410	241
OPO W-VI	17	3.851	227	16	3.299	206	18	3.650	203	20	6.646	332	26	6.118	235
TOTAAL	102	19.660	193	74	13.245	179	67	17.625	263	54	16.557	307	74	19.647	266
privé															
OPP Antw	63	12.358	196	34	5.401	159	33	9.074	275	48	13.399	279	60	15.764	263
OPP Limb	11	2.052	187	4	778	195	3	689	230	4	977	244	9	2.261	251
OPP O-VI	6	928	155	9	1.673	186	12	3.256	271	6	1.538	256	17	5.111	301
OPP VI-B	13	2.502	192	12	1.879	157	13	2.928	225	12	2.878	240	10	2.861	286
OPP W-VI	12	2.204	184	14	2.381	170	16	3.836	240	18	5.293	294	22	5.540	252
TOTAAL	105	20.044	191	73	12.112	166	77	19.783	257	88	24.085	274	118	31.537	267
TOTAAL															
OP Antw	89	16.714	188	47	7.875	168	47	13.011	277	61	17.941	294	76	20.604	271
OP Limb	18	3.523	196	9	1.725	192	11	2.778	253	7	1.967	281	16	3.887	243
OP O-VI	27	5.454	202	22	4.156	189	25	7.044	282	16	3.793	237	32	9.764	305
OP VI-B	44	7.958	181	39	5.921	152	27	7.089	263	20	5.002	250	20	5.271	264
OP W-VI	29	6.055	209	30	5.680	189	34	7.486	220	38	11.939	314	48	11.658	243
OP TOTAAL	207	39.704	192	147	25.357	172	144	37.408	260	142	40.642	286	192	51.184	267

OPO = Onderhoudspremie openbare sector

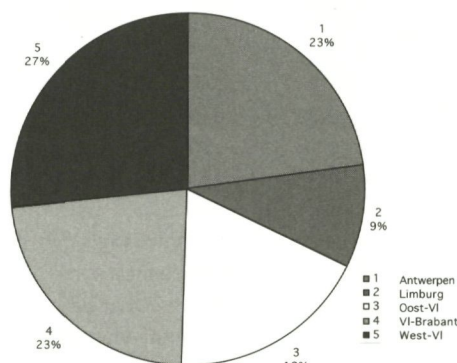
OPP = Onderhoudspremie privé-sector

OP = Onderhoudspremie

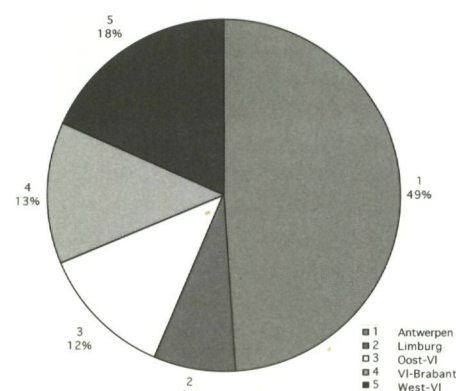
aantal premies per provincie

aantal premies per provincie - openbare sector

aantal premies per provincie - privé-sector

De brochure ONDERHOUD VAN MONUMENTEN PREMIE EN FISCALE TEGEMOETKOMING is gratis te verkrijgen op de Afdeling Monumenten en Landschappen in Brussel (02) 553.82.24 of in de cellen Monumenten en Landschappen in de ROHM-afdelingen in de provincie

Cel Antwerpen :
tel. 03/224.62.17
Cel Vlaams-Brabant :
tel. 016/21.12.00
Cel Limburg :
tel. 011/68.45.40
Cel Oost-Vlaanderen :
tel. 09/265.46.20
Cel West-Vlaanderen :
tel. 050/44.04.01

MONUMENT TE KOOP

'De Grote Keizer',
O.L.Vrouwestraat 119-121,
2800 MECHELEN
Breed huis uit de 16de eeuw met o.m.
19de-eeuwse aanpassingen.
Tuin uitgevend op de Dijle.
Commerciële ligging

Informatie:
notaris A.M. Verbeeck
tel. (015)41 30 05

1998			totaal		
aantal	premie- bedrag x 1000	gemid- deld	aantal	premie- bedrag x 1000	gemid- deld
29	7.636	263	111	27.785	250
15	4.903	327	45	12.026	267
17	5.507	324	89	23.212	261
20	6.716	336	110	24.909	226
33	9.065	275	130	32.629	251
114	33.827	297	485	120.561	249
92	24.208	263	330	80.204	243
20	6.689	334	51	13.446	264
32	7.765	243	82	20.271	247
30	9.090	303	90	22.138	246
41	9.285	226	123	28.539	232
215	57.037	265	676	164.598	243
121	31.844	263	441	107.989	245
35	11.592	331	96	25.472	265
49	13.272	271	171	43.483	254
50	15.806	316	200	47.047	235
74	18.350	248	253	61.168	242
329	90.864	276	1.161	285.159	246

Paul Van Lindt

MONUMENTEN- EN LANDSCHAPSZORG OP HET INTERNET

Op 7 juni werd de website 'Monumenten- en Landschapszorg in Vlaanderen' voorgesteld. Deze site op het internet is een initiatief van zeven organisaties die actief zijn op het gebied van monumenten- en landschapszorg in Vlaanderen. Elke organisatie heeft zijn eigen deelsite waarin specifieke informatie aangeboden wordt. Samen willen ze een open-deur, een portaal, bieden naar het cultureel erfgoed in Vlaanderen.

Dit portaal bevat in de eerste plaats een gezamenlijke kalender voor de activiteiten van de partners in de website: happenings, tentoonstellingen, studiedagen, symposia, ...

De krant van het portaal wil een gevarieerd verslag brengen van wat leeft in Vlaanderen. Je zal er boekbesprekingen vinden, toelichtingen bij nieuwe evoluties, verslagen over tentoonstellingen in binnen- en buitenland of rapporten. Deze krant wordt dus een soort elek-

tronische versie van de binnenkrant van M&L.

Er leven veel vragen rond monumenten- en landschapszorg en vaak weet men niet bij wie men terecht kan om een antwoord. De rubriek 'Veelgestelde vragen' probeert hierbij te helpen. Bij elke deelsite wordt het profiel geschetst van de betreffende organisatie. Het is niet nodig om de honderden pagina's die nu reeds worden aangeboden in detail te overlopen, maar de belangrijkste informatiebronnen kunnen kort toegelicht worden.

De Afdeling Monumenten en Landschappen biedt een overzicht van het beschermd patrimonium. Ook de voorlopig beschermde monumenten, stads- en dorpsgezichten of landschappen kunnen opgezocht worden, zowel chronologisch als geografisch. Verder is de volledige wet- en regelgeving inzake monumenten- en landschapszorg rechtstreeks raadpleegbaar. Je vindt er bovendien een lijst van alle artikels van M&L met trefwoorden- en auteursregister.

Icomos Vlaanderen-Brussel plaatst Vlaanderen in de context van de internationale samenwerkingsverbanden. Eén van de belangrijkste resultaten van de internationale samenwerking is het 'Charter van Venetië'. Op de website wordt de integrale tekst aangeboden. Via de duizenden controles heeft Monumentenwacht Vlaanderen een schat aan ervaringen vergaard. Langs het internet wil de Monumentenwacht die ervaring delen en ten dienste stellen van iedereen die begaan is met het cultureel erfgoed. Konkrete tips, die vaak nuttig zijn voor iedereen, vind je in hun elektronische nieuwsbrief. Het secretariaat van de Open Monumentendag biedt reeds van begin juli een overzicht van alle toegankelijke monumenten en de activiteiten die er plaatsvinden ter gelegenheid van de Open Monumentendag. Het thema wordt omstandig toegelicht en je vindt er ook meer informatie over de jongerenprojecten.

De deelsite van de Stichting Vlaams Erfgoed geeft een goede indruk van de waaier aan initiatieven die de stichting neemt. Van de zorg voor 'monumenten met beheersproblemen', over een

'monumenten-netwerk' tot activiteiten voor de leden, vrijwilligerswerk of educatieve programma's, je vindt het allemaal op het internet.

Het Vlaams Centrum voor Ambacht en Restauratie wil een kenniscentrum worden rond ambachten en restauratieve technieken. Langs het internet kan je bij hen terecht voor meer informatie rond dit belangrijke facet van de monumentenzorg.

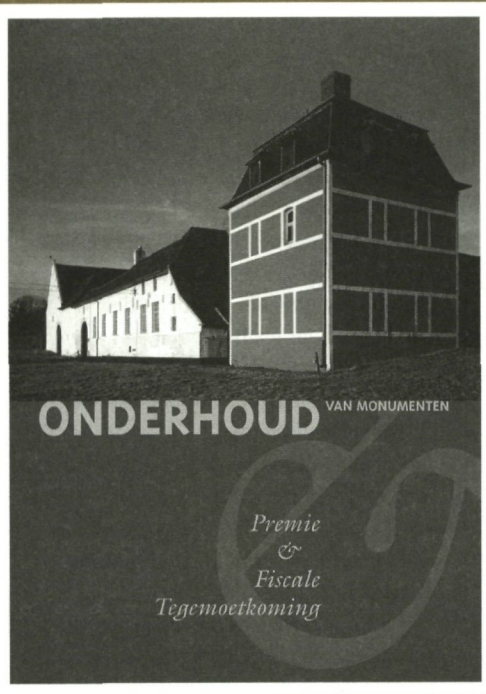
Naast informatie over de publicaties en de activiteiten van de Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg vindt men op het web in de eerste plaats alle informatie over haar ledenverenigingen en een toegang naar hun eigen websites. Zo is de site stevig verankerd in en met de lokale Vlaamse initiatieven. Bovendien vormt dit initiatief een stimulans voor andere verenigingen om zich aan te sluiten en om hun activiteiten via het internet kenbaar te maken.

De site 'Monumenten- en Landschapszorg in Vlaanderen' wil een dynamische site zijn. Verschillende ontwikkelingen worden voorbereid. Zo zal in het najaar de bibliotheek van de afdeling monumenten en landschappen raadpleegbaar zijn via de site. Ook het beeldarchief en de inventaris van het bouwkundig erfgoed zullen geconsulteerd kunnen worden. Volgend jaar zouden er anderstalige versies aangeboden worden. Tenslotte wil de site ook meer gebruik maken van de specifieke mogelijkheden die het internet biedt, zoals virtuele realiteit of multimedia in functie van het cultureel erfgoed.

Een belangrijke troef van het internet is de mogelijkheid tot interactie. Reacties of suggesties kan men kwijt in het 'Gastenboek' van het portaal of kunnen via e-mail gestuurd worden naar : aml@lin.vlaanderen.be

Men kan de site bereiken op volgende adressen : www.monument.vlaanderen.be of www.landschap.vlaanderen.be

ONDERHOUD

VAN MONUMENTEN

*Premie
&
Fiscale
Tegemoetkoming*

W. Chambers, gravure met de trimofboog in ruïne in *Kew Gardens* (uit *ibidem*)

Attre. De rots met torenruïne (Postkaart Nels)

landschappelijke aanleg bezighield. De uitvoering besloeg de jaren 1786-'87 en conform de tijdgeest verzezen er vanzelfsprekend ook fabriekjes. Het ontwerp vermeldt een *annanashuys* (ananaskas), twee *broye huysen* (broeikassen), een *grotte van vleese steenen* (silexstenen), een geschilderde *chinoisische tempel* met een dak van houten leien, *tartaersche huysen* met stro gedekt en houten bruggen, nu allemaal verdwenen of op sterven na dood. De recent gerestaureerde klassieke Minervatempel centraal in het grasveld, maakte eveneens deel uit van het ontwerp. Het nu nog bestaande zomerhuisje, gebouwd op het hoogste punt, tegen de noordermuur aan, stond er toen al. Voor de grot was er als schermgevel een ruïne met klassieke zuilen en een architraaf. Enkele jaren geleden werd hij uit puur vandalisme neergehaald. Gelukkig maakte gravin d'Ansembourg-de Bousies er een aquarel van (98).

De rots van Attre

De ruïnetoren in Attre is pas een bezienswaardige *folly*. Hij bekroont de reuzegrote rots die François Ghislain Joseph Franeau d'Hyon, graaf van Gomegnies, in zijn kasteeldomein liet optrekken om de gouverneurs Maria-Christina van Habsburg en Albrecht van Saksen-Teschen te epateren. Zij waren daar regelmatig te gast en de ruïne diende ook als uitkijkpost voor hun jachtpartijen. Het was een enorme, 24 meter hoge cyclopische rotsmassa, gebouwd van aangevoerde natuurlijke rotsblokken, met een netwerk van begaanbare tunnels en grotten die een oppervlakte van 1 ha besloeg en waaraan men van 1780 tot 1788 werkte. Het wandelpad naar boven vertrok bij een eveneens artificiële watergrot die de vijver voedde, liep via onherbergzame grotten en ruwe, hoewel naar de menselijke hand gezette natuur, langs donkere passages in nauwe

tunnels, door stroken met vergezichten op het landschap en plekken met open perspectieven, om boven te eindigen bij de ruïne, die bij nader toezien een comfortabel interieur bezat. Afwisselende ervaringen en sensaties, contrast-, verrassings- en vreemdingseffecten werden uitgespeeld tot genoeg van de bezoekers, volledig conform wat men in de 18de eeuw verwachtte.

Het park bezat daarnaast nog de echte ruïne van een middeleeuwse toren, *Vignoutoren* genoemd. Van de overige *follies* in het landschappelijk aangelegd park bestaat, naast *Le Rocher*, nog slechts een badpaviljoen bij een aanlegplaats in de Dender, als een klassiek paviljoen gebouwd van hergebruikt materiaal van de abdij van Cambron. Het Zwitsers

Gravin 'd'Ansembourg de Bousies, aquarel van de ruïnetempel in het 'Engels park' van Alden Biezen (Kasteel van Heks, privécollectie) (foto O. Pauwels, 1999)

► chalet, nu met verval bedreigd, werd pas in 1850 gebouwd aan de rand van een oude steengroeve. Vermeldenswaard is nog dat één van de salons van het kasteel, in 1752 gebouwd door François Philippe en voltooid door François Ferdinand Franeau d'Hyon, klassieke ruïneschilderingen bezit uit 1756, ingewerkt in de lambriserings, en dat een ander salon bekleed is met zijden muurbehangsel met Chinees motief (99).

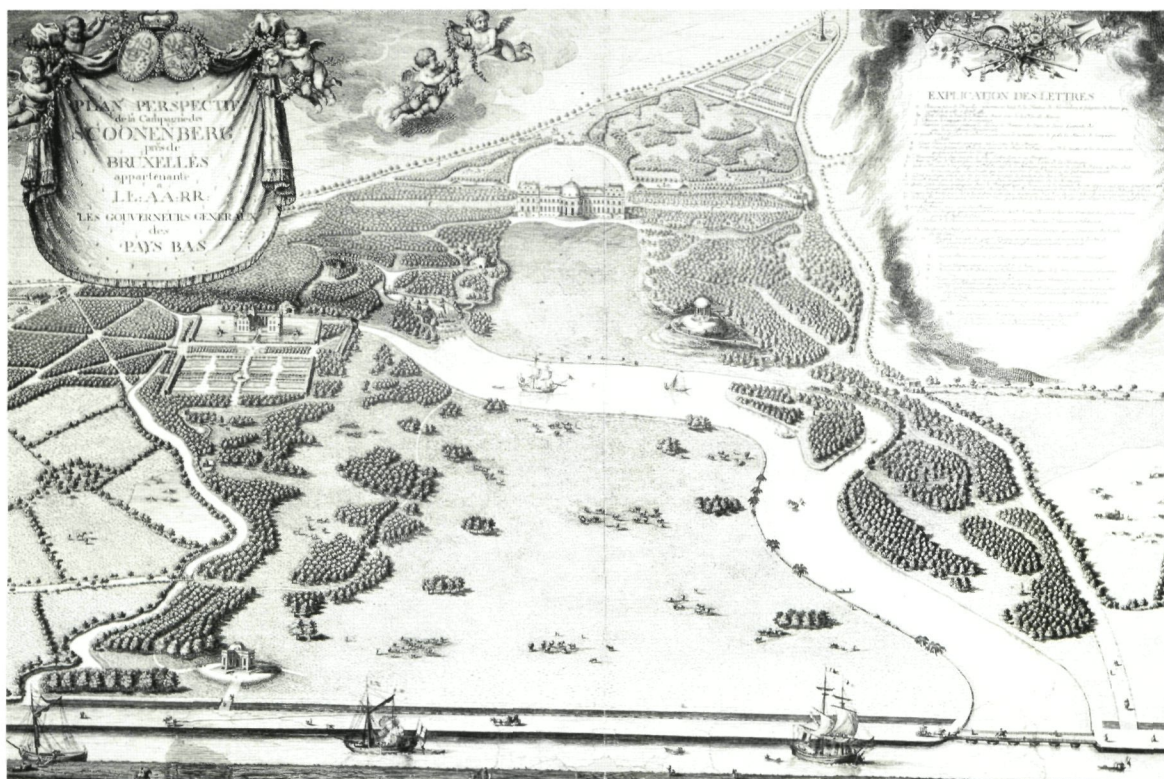
Scoonenberg te Laken

Scoonenberg is de 18de-eeuwse kern van het huidige koninklijk domein dat, na schriftelijk advies van niemand minder dan Lancelot Brown, aartshertogin Maria-Christina van Habsburg en graaf Albert van Saksen-Teschen, gouverneurs-generaal in de

◀ F. Lefebvre (?),
gravure met het
perspectiefplan van
Scoonenberg in
1785. De ruïne van
de ontwerp-tekening
(Wenen, Albertina)

Zuidelijke Nederlanden, tussen 1781 en 1785 in landschappelijke stijl lieten aanleggen. De parkaanleg was verfraaid met fabriekjes, wat vast niet Browns goedkeuring zal hebben weggedragen. Naast oranjeriën en serres, verschillende zuilen en standbeelden en ook een dierentuin bezat het park een Chinese toren, een mausoleum ter herinnering aan keizerin Maria-Theresia, een kunstmatige grot en waterval, een eremietenhut en een paalhut waarin als contrast kostbare boeken waren ondergebracht, en tenslotte ook een *Zonnetempel* en een *Tempel der Vriendschap* (naderhand aan Mars gewijd, een ontwerp van Charles de Wailly) beide in classicistische stijl en vanzelfsprekend eveneens een burchtruïne. Die was in gotische stijl gebouwd

boven een kunstmatige grot, die als ijskelder fungeerde, bevatte materiaal van een afgebroken kasteel en was toegankelijk via een ophaalbrug. Jozef II liet er zich door inspireren toen hij in het park van Laxenburg bij Wenen een gelijkaardige ruïne liet bouwen. Ze lag rechts van en ter hoogte van het kasteel, bij de *Boerestraete*, de weg die vanaf het kanaal voorbij de in 1803 gesloopte Chinese toren, de gekasseide baan Brussel-Grimbergen vervoegde. In Laken is de gebouwde ruïne helaas niet bewaard, maar ze is wel bekend dankzij een fraaie aquarel uit de Albertina te Wenen en ze figureert ook op het perspectiefplan dat van Scoonenberg is getekend. Uit dit plan en de legende blijkt dat het kasteeldomein van Scoonenberg, dat als *Campagne* – de laat 18de-eeuwse term voor een hof van plaisantie – dienst deed, in niets moest onderdoen voor zijn Engelse voorbeelden (100).

Ook in de latere, 19de-eeuwse parkaanleg van het koninklijk domein van Laken werden gebouwde ruïnes geïntegreerd. De iconografie, onder meer gravures en postkaarten die er van werden gepubliceerd, laten geen twijfel bestaan. De zogenaamde *Temple Anspach*, ongeveer twintig jaar geleden afgebroken, bezat een Grieks tempelfront, en *Les ruines* blijkt een samenstelling van zuilen, architraven en beelden op sokkels te zijn, aan de rand van een waterpartij. Gaat het om gerecupereerd materiaal? In elk geval brengt de scène ongewild de ruïnes van *Virginia Waters* bij Windsor in herinnering en het Engels verleden van Koning Leopold I. Daar had men bij een kunstmatig meer wel veertig zuilen van graniet en marmer samen met ander bouw materiaal afkomstig van de laat-Romeinse stad Leptis Magna, samengebracht tot een uitgestrekt en pittoresk antiek ruïnelandschap. De fragmenten waren een geschenk van de Bey van Tripoli aan de toenmalige prins-regent. Ze werden per schip vanuit Noord-Afrika verscheept, eerst in 1818 in het British Museum in Londen bewaard, en pas in 1826-1827 bij Virginia Water opgesteld.

De ruïne van Boekenberg in Deurne

De Schotse *Horticultural Society* bezocht begin 19de eeuw het Boekenbergpark in Deurne, dat toen om zijn plantencollectie enige faam genoot. Het reisverslag van 1823 beschrijft het als volgt:

“Hier wordt de Nederlandse en de Engelse stijl van tuinieren verenigd... Dicht bij het huis wordt op het ene ogenblik het oog bedroefd door de aanblik van ui-

◀ Laken, de ruïnes gebouwd bij een waterpartij in het huidige Koninklijk Park te Laken (foto Georges Charlier, 1989)

terst nauwkeurig gesnoeide hagen van buksboom ... gepijnigd tot zij gelijken op moderne bijenkorven en antieke vazen... en op het volgende ogenblik wordt het oog dan weer verheugd door een mooi watervlak met een daarover geworpen brug. Dit soort van tegenstellingen ontmoet men overal ... de tuinen (zijn) aangelegd om op zeer natuurlijke en gratievolle wijze met het omgevend landschap een eenheid te vormen... Het uitzicht van de laan van de woning is zodanig berekend dat het ongemerkt overgaat in het natuurlijk bos in de verte. Wij merkten een pagode op, die boven de bomen uitstak en wandelden er heen. Met uitzondering van de pagode in Kew, bleek deze de knapste structuur van haar soort te zijn, die elk van ons ooit gezien had. Een groot reservoir op de top, kan naar men zegt 100 ton water bevatten. Dit voedt verscheidene fontein en beneden, waarvan er zoals gewoonlijk enkele zijn die de nieuwsgierige met een nat pak ver-

► Anoniem, 'Elevation de la ruine posée sur la glacière'. Niet gedateerde aquarel met het ontwerp voor de ruïne in het park van Scoonenberg te Laken (Wenen, Albertina)

rassen... een Chinese brug met grote boogwijdte, bijzonder goed in harmonie met de pagode. Een kleine voor anker zijnde jonk past eveneens in dit geheel. Op een andere plaats is er een brug gebouwd als imitatie van een oude ruïne. Het materiaal is, zoals blijkt, uiterst geschikt voor zulk een konstruktie: massa's van onregelmatige stenen, op grote vuursteenknollen gelijkend, die uit de nabijheid van Schaarbeek, een dorp in de nabijheid van Brussel, aangebracht werden. Beneden aan de brugpijler is de ingang van een grot of eerder een krypte..." (101).

De waardering voor wat contrastrijk is of natuurlijk oogt, voor de eenheid tussen tuin en omgevend landschap, voor de exotische elementen, voor het geheel van ruïnetoren, grottencomplex en rotsbrug was groot. Kritiek leverde men op wat aan de geometrische tuinkunst herinnerde en op geësceneerde beeldentaferelen.

Het park zoals de Britten het beschreven was de creatie van J.G. Smets (1749-1818), een gefortuneerd Antwerpenaar, bankier en koopman met het verre oosten, die in 1798 Boekenberg had gekocht. Het beantwoordde toen nog aan het klassieke patroon van een buitenplaats met voorhof, omwald erehof, siertuin, amfitheater, spiegelvijver en sterrenbos met uitgesproken noord-zuidgerichte as. Hij breidde het park in oostelijke richting uit, legde het met de beschreven fabriekjes in vroege landschappelijke stijl aan, inclusief de gebouwde ruïne, een vierkante toren van natuursteen met twee verdiepingen en een lagere uitbouw in L-vorm.

Na 1858 werd Boekenberg door Eduard Keilig in de weidsere landschappelijke stijl heraangelegd, waarbij de classicistische tuin verdween. De ruïnetoren, rotsbrug en grottencomplex, sedert 1961 in gebruik als natuurhistorisch museum, overleefden

▲
Deurne,
Boekenbergpark.
De torenruïne en
parkbrug
(foto Peter Somers,
1982)

de latere verkaveling, de slopingen en de openstelling als openbaar park.

De onbegrepen ruïnetoren van Lembeek

Toen de zeer gefortuneerde, plaatselijke jeneverbaron Paul Claes het oude kasteeldomein van Lembeek kocht van hertog Charles Joseph d'Ursel, liet hij het kasteel aan de eclectische smaak van de tijd aanpassen en luxueus aankleden en het park in landschappelijke stijl aanleggen. Het Zuid West Brabants Museum Afdeling Lembeek bewaart het *Plan général pour le projet d'un jardin d'agrément et plantations dressé par l'architecte soussigné Paulussen* met datum 23 januari 1853, besteld door de nieuwe eigenaar. Hoewel de vergelijking met de kaart van het *Dépot de la guerre*, uit 1872 (terreinopname 1865) laat besluiten dat het niet werd gerealiseerd zoals ontworpen, is het toch een interessant document. Immers ook intenties zijn leerrijk en kunnen illustreren wat we in het artikel vertelden.

Voor het parkdeel aansluitend bij het kasteel, op de linkeroever van het kanaal Brussel-Charleroi dat sedert 1827-1832 het oude Richardotdomein doorsneed, waren er een bloementuin, moestuin en kassen, een door groen gevormde *salle de danse et terrasse* bij de achtergevel van het kasteel, een grote rots met waterval, ijshuis en badhuis gepland, naast een kleine rotspartij, een Chinees bruggetje, een houten bruggetje, meerdere vermaakspelen en een rustieke tempel op nog maar eens een rots. Ook voor het park aan de overzijde van het kanaal waren klassieke tuinelementen en fabriekjes voorzien: een paviljoen op een rots, een grot, een labyrintheuvel, een hut, een beeld van Psyché als beëindiging van een loof- of lovergang, een rotseneiland met paviljoen, vazen en beelden, een rustieke brug, meerdere rustplekken met beelden en bloemenvazen, een kiosk, een brugje van onbehouwen steen, een Chinees paviljoen, een waterreservoir, een groenpaviljoen en meerdere waterpartijen. Verder speelden zowel het kanaal, de Grote en de Kleine Zenne en een aanwezig beekje hun rol in de parkaanleg en bood die ook een oplossing voor de verwerking van de daar gedeponeerde grond van de kanaaluitgraving.

▼
Halle, Lembeek,
parkontwerp voor
het kasteeldomein
(Halle, Zuid West
Brabants Museum,
Afdeling Lembeek)

◀ Halle, Lembeek, de
Malakofftoren
(foto O. Pauwels,
1997)

Het plan is volledig conform de verwachtingen van de landschappelijke tuinstijl van die dagen. Een voorhof voor oprit en ontvangst gaat het kasteel vooraf, ernaast en erachter liggen de nutstuin en de siertuin, en aan de overkant ligt het recreatief tuingedeelte met rondweg, sinuerende wandelpaden, uitkijkheuveltjes, aandachtstrekkers, vermaak- en rustplekken, en tenslotte enkele fabriekjes.

De legende vermeldt geen gebouwde ruïne, maar die kwam er juist wel. De toren, gebouwd van plaatselijke natuursteen, had afgebrokkelde kanten en steenbrokken aan zijn voeten en is ook aangegeven op de kaart van het *dépot de la guerre*. Nadat men er tijdens een flamboyant tuinfeest de bestorming van Malakoff ensceneerde werd hij ook de *Malakofftoren* genoemd, naar een memorabel wapenfeit uit de Krimoorlog (1853-'56) (102).

Hij bezit onzes inziens duidelijk andere historische reminiscenties. Lembeek was immers tijdens het Ancien Régime een vrijheerlijkheid met een eigen versterking, bestaande uit een muur en torens, waarvan zoals de lokale historici in de 19de eeuw getuigden, nog zichtbare resten overeind bleven en waarvan ook iconografisch bewijsmateriaal bestaat. Bovendien moet men er ook legitimaties van de

bouwheer voor afkomst, macht, gezag en rijkdom aan verbinden. Zijn familie was in Lembeek geworteld en had zich onder meer door het stoken van alcohol en de verwerving van zwartgoed en dankzij de industrialisatie zeer verrijkt. De aankoop van het kasteeldomein met meer dan 127 ha land en bos van een edelman die er nooit had gewoond en wiens familie geen banden had met de plek, kan men ook in dit licht zien. Zouden we te ver gaan als we het nu verdwenen samenspel van park en ruinetoren ook lezen als metafoor voor de cyclische versus de lineaire loop van de tijd?

Na de ondergang van de familie Claes, verwierven de Broeders van de Christelijke Scholen in 1904 samen met het kasteel het parkgedeelte dat erbij aansloot en richtten er kloostertuinen in waarbij, naast een siertuin bij een H. Hartbeeld, de moestuin een belangrijke plaats innam. Het park aan de overkant van het kanaal verdween volledig, het cultuuraspect moest het afleggen tegen het natuuraspect. Dat verklaart hoe het komt dat de ruinetoren zijn 'natuurlijke biotoop' verloor en nu vereenzaamd en onbegrepen overeind blijft in een tot natuurgebied verklaard weiland. Het onbegrip was zo groot dat men de toren restaureerde, de kanten voltooide en er binnenin een nieuwe beton-

nen trap bouwde, om eens boven gekomen het landschap te overzien. Bij ons laatste bezoek aan de toren bleek de tand des tijds (of vandalisme?) er toch alweer enige stenen te hebben los gekregen. Opnieuw op weg naar zijn eerste vorm, een gewilde ruïne?

De ruïne van het Ringenhof te Lier

In de jaren 1840-1849 werd in Lier, ter plekke van een ouder hof van plaisantie, een nieuw kasteel opgetrokken in classicistische stijl naar Palladiaans model. Het lag aan de oever van de Nete en conform de geest van de tijd kwam er een park in landschappelijke stijl ter vervanging van de klassieke tuinen die op de Ferrariskaart (1770-'77) staan genoteerd. Zoals het huis was het ontworpen door de bewoner zelf, een zekere Vandenbergen, een rijke Lierse brouwer en handelaar op rust, liefhebber en kenner van bomen en planten (103). Op het eiland in de kasteelvijver lag op een kleine verhevenheid, mogelijk de ijskelder, een als ruïne gebouwde toren, sterk verwant met zowel de Boekenbergtoren in Deurne als de Malakofftoren in Lembeek. Hij is evenwel kleiner, is gebouwd van baksteenmetselwerk en bezit kantelen en een boogfries, vormelijke referenties naar de middeleeuwse architectuur.

ONZE DEFINITIE

Met de lange weg naar de bewustwording van de eigen waarde van ruïnes voor ogen, wetend welke waarden de ruïne zonder verleden verwierf, met voorbeelden van ruïnes in soorten en maten in het achterhoofd en met als ultieme toets de Tiense ruïne, tasten we het begrip ruïne af en formuleren tenslotte onze definitie.

Een ruïne heeft te maken met architectuur én met natuur. Is een bouwwerk een overwinning op natuurkrachten, dan heeft in een ruïne de natuur weer de bovenhand, want vegetatie, microorganismen, gedierte, regen en wind hebben er vrij spel. De menselijke factor, de cultuur raakte op het achterplan, de functie ging verloren. Kleur, geur, geluid zijn in een gebouw anders dan in haar ruïne. De geest van de plek verschilt.

Wat een bouwwerk zo fascinerend maakt boeit ook in een ruïne: het proces van bouwen of van vergaan is blootgelegd en men ziet wat anders niet zichtbaar is. Materialen raakten in verval, structuren faalden,

Eerder natuur dan kunst?

"A ruin is a secret thing. Rooted for ages in the soil, assimilated to it and become, as it were, a part of it. We consider it as a work of nature, rather than of art"(104).

technieken bleven in gebreke, en dat ziet men. Ook de vorm is onvolmaakt, onaf, gebroken, fragmentarisch. Het silhouet is verminkt en vertoont onregelmatige lijnen, grillige vormen en ongelijke hoogten.

Bovendien is de grens tussen binnen en buiten verwaagd. Een ruïne biedt niet langer onderdak, ze is open. Er kan wel nog een vermoeden of een aanwijzing zijn van de vroegere betekenis, functie of vorm, soms zelfs van een aankleding, afwerking of detaillering. Juist dit onderscheidt de ruïne van de puinhoop. Ze onderscheidt zich van een nog te redden gebouw door de attitude: bij een ruïne is de *point-of-no-return*-toestand bereikt, de hoop op herstel is opgegeven en het verlies aanvaard. De onomkeerbaarheid van het ingezet proces geaccepteerd, maakt een ruïne pas tot ruïne.

Door haar functieloze structuur, haar vorm, haar zichtbaar oud zijn, haar verleden, haar site, heeft een ruïne sterke visuele, evocatieve, suggestieve en associatieve krachten. De literatuur, de tuinkunst en ook de schilderkunst hebben daar dankbaar gebruik van gemaakt.

Ze is ook meer dan materie alleen. Een ruïne bewaart herinneringen, ze is document en geheugen, een materieel overblijfsel van geschiedenis, van menselijk leven, van cultuur. Ze is een spiegel voor

▼ Lier, het Ringenhof, de torenruïne op een eiland in de parkvijver (opname ca. 1918, privécollectie)

▲ Hasselt, de begroeide ruïne van de begijnhofkerk (foto O. Pauwels, 1999).

In 1944 verwoestte een bom de classicistische Sint-Katharinakerk uit 1753-54. Na opruiming bleef

het weinige dat nog overeind stond centraal op het plein liggen. Dit levert vandaag een ruïnesite op waar

naast enkele behouden grafstenen de klimop overheerst, een plek van mijmering temidden de drukte van de stad.

de tijd. Ze is ook waardevol om zichzelf, om haar oud en kapot zijn en ze bezit intrinsieke waarde en schoonheid.

Ruïnes weerspiegelen het onverstoortbaar, lineair verloop van de tijd, zijn destructieve kracht, het vluchtige van het bestaan. Ze toont de onafwendbare loop van worden en verworden. Het groene kader waarin ze thuis is, roept de tegenstelling op, het cyclisch verloop van de tijd. Is ze één van de vele fabriekjes die door hun uiteenlopende vormen en stijlen verwijzen naar alle tijden en alle streken, dan vindt ook het simultane aspect van de tijd uitdrukking. Reflectie, melancholie en weemoed zijn het gevolg: "*Weltschmerz, Sehnsucht, malaise, nostalgia, Angst, frustration, sickness, passion of the human soul*" zijn de woorden die Rose Macauley ervoor op een rijtje zette (105).

Vatten we dit beeld beknopt samen dan luidt onze definitie : een ruïne is de *point-of-no-return*-toestand van een constructie die betekenis en architecturale kwaliteit bezat en waar de natuur later – om een oorzaak die er niet meer toe doet – vat op kreeg. Ze is als element van cultuur en materie geworden tijd, ook drager geworden van natuurwaarden. Om

◀ Grimbergen, het Prinsenkasteel. Het van oorsprong middeleeuws kasteel, 'grondig' gerestaureerd in 1905, viel in 1944

de vlammen ten prooi met als resultaat imposante ruïnes. Megalomane bouwplannen van het gemeentebestuur voor een

wederopbouw in de jaren 1970 lijken voorgoed opgeborgen, en de ruïne na de recente consolidatie als zodanig

aanvaard (foto O. Pauwels, 1999)

meer te zijn dan zomaar een puinhoop of bouwval moet iets wezenlijks van haar materiële én immateriële waarden onaangetast zijn gebleven, reden waarom ze in onze ervaringswereld belang heeft en een rol kan spelen.

▲ Hasselt, Kuringen, het Prinsenkasteel. De cultuurhistorische dimensie van deze omwalde middeleeuwse burchtmotte werd bij de recente aanleg van de site opgeroepen door met klimop begroeid hek- en draadwerk. De bakstenen resten bleven onaan- geroerd. De oevers en buitenwal zijn aangelegd als natuurtuin (foto O. Pauwels, 1999).

Het juiste evenwicht

Samen met het oud en kapot zijn, het in gebreke blijven van materiaal en de verwerking behoort de aanwezigheid van begroeiing van muurplanten en mossen tot de meest wezenlijke materiële karakteristieken van ruïnes. Bij onderhoud en reparaties staat men dus telkens voor een dilemma: ingrijpen is vernielen wat men wil bewaren. De eerste reflex is klimop verwijderen en planten wegnemen. Om het langer te laten duren behandelt men het resterend oud materiaal met van nature plantonvriendelijke steenverharders en waterdichters. De opgepoetste ruïne die men zodoende verkrijgt beantwoordt niet langer aan het ideale beeld van een ruïne. Haar balanceren op de weg naar de teloorgang is verstoord, ze wordt hardhandig gedwongen in de rij van monumenten die voor eeuwig mee moeten. En dus ziet ze er 'als nieuw' uit.

Toch moet het ook anders kunnen. *"De proeven om bij het restaureren van oud metselwerk de daarop voorkomende begroeiing te sparen hebben aangetoond dat constructief herstel niet vanzelfsprekend de verwijdering van alle bestaande vegetatie hoeft te betekenen en dat vegetatie evenmin vanzelfsprekend een*

◀ Diest, de Sint-Janskerk, gelegen in de schaduw van de warandenberg en nog op haar verlaten kerkhof, dankt haar aantrekkingskracht aan haar al meer dan 400 jaarig bestaan als ruïne. Het verweerd voorkomen van de donkere ijzerzandsteen, de verzorgde, sporadisch behouden

detaillering van de architecturale elementen, haar tegelijk stoer en kwetsbaar karakter dragen er ook aan bij. Ze staat niet in de weg en krijgt ook geen speciale aandacht, maar ze wordt helaas de laatste jaren wel in de verdrukking gebracht door geparkeerde auto's.

Ze bepaalt het karakter van de buurt. *Pourvu que ça dure!* De klimopbegroeiing die nu de bovenhand krijgt, komt de leesbaarheid en de controle op de veiligheid niet ten goede. Elke ingreep zal hier als pijnlijk overkomen (foto O. Pauwels, 1997).

▲ J.B. De Noter, De Sint-Janskerk, schilderij uit 1805, (uit Diest vroeger en nu, Diest, 1980, p.34)

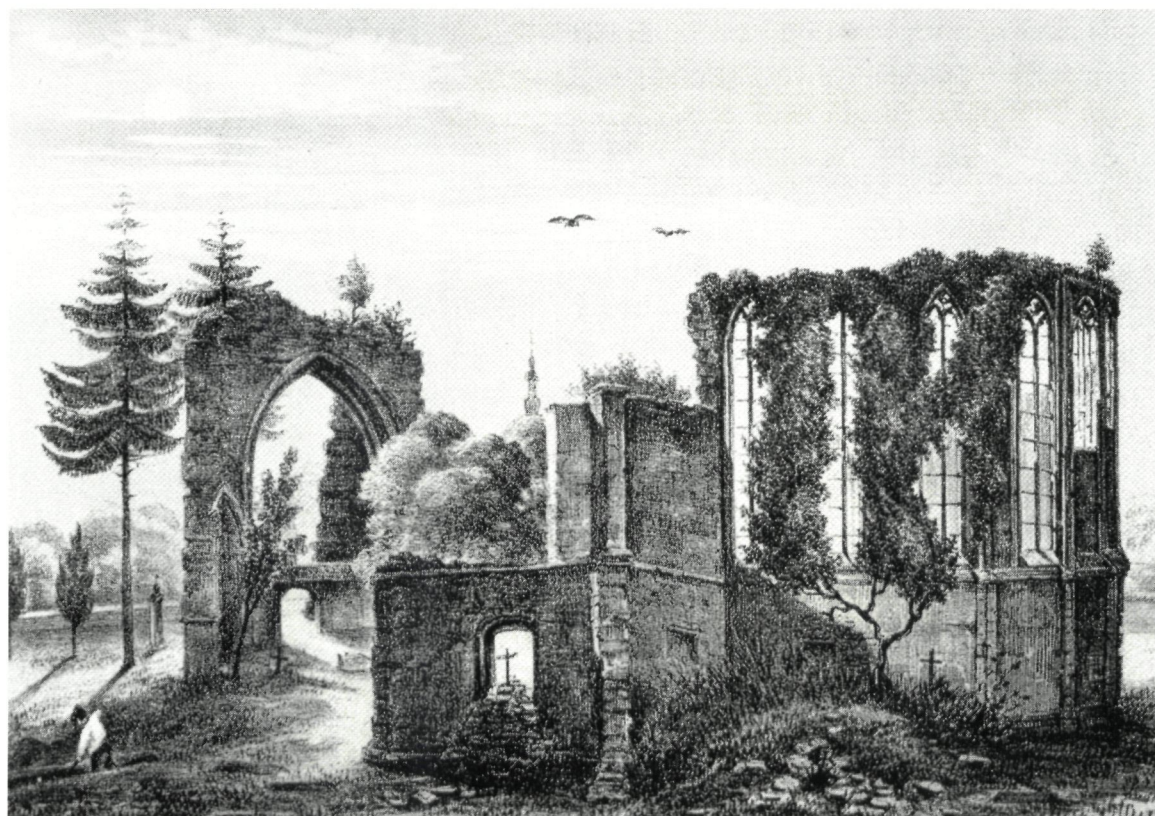
bedreiging voor oude gebouwen of oud muurwerk is" (106).

Een stellingname van het gezaghebbend *Restauratievademecum* die er mag zijn. Sommige muurbegroeiing behoort zelfs tot een beschermde plantensoort, ze verwijderen is dus strafbaar! Een

Nederlands onderzoeksrapport (107) naar muurplanten beantwoordt de vraag of ze schade aan muren veroorzaken genuanceerd. 'Echte' muurplanten (108), waaronder vele bedreigde soorten, veroorzaken weinig of geen schade omdat het oppervlakkig wortelende planten zijn. Bomen en struiken kunnen wél schade veroorzaken. Een regelmatig onderhoud moet de begroeiing dus onder controle houden.

Dat standpunt vindt men ook terug in de studie die *English Nature* publiceerde over een onderzoek naar muurvegetatie (109). Men stelt daar onder meer dat de schade die planten veroorzaken slecht is onderzocht, dat houtachtigen als ze uitgroeien schade kunnen berokkenen en men ze dus best verwijderd. Over klimop valt de uitspraak: "*Ivy, one of the most common and structurally most damaging woody plants on old walls is enigmatical. The stems enter cracks and expand and loosen blocks but a really dense growth of old stems also tends to hold a wall together, so its removal can lead to severe damage. Aesthetically, ivy-covered towers can be a memorable sight*".

◀ J. Hoolans,
Tekening van de
Sint-Jansruïne, 1862
(uit *Diest in de
vorige eeuw*, 1986,
p.152)

▼ Grobbendonk,
De ruïne van de
kerk (1418) van de
priorij Ten Troon,
door brand in 1898
tot ruïne vervallen
(foto O. Pauwels,
1999)

Bezinnen eer te beginnen, geldt zeker voor het verwijderen van vegetatie op ruïnes of oude muren. Muurbegroeiing kan een attractiepunt zijn, ze kan zelfs beschermde soorten bevatten waarvan de bewaring verplicht is, ook op beschermde monumenten. Houtachtige vegetatie verwijdt men, tenzij het om klimop gaat die zozeer met de muur is vergroeid dat hij de samenhang van het metselwerk verzekert. Roeit men hem uit, dan gaat gelijk ook het monument eraan, want oude klimop wil wel eens als wapening optreden. Kiest men toch voor

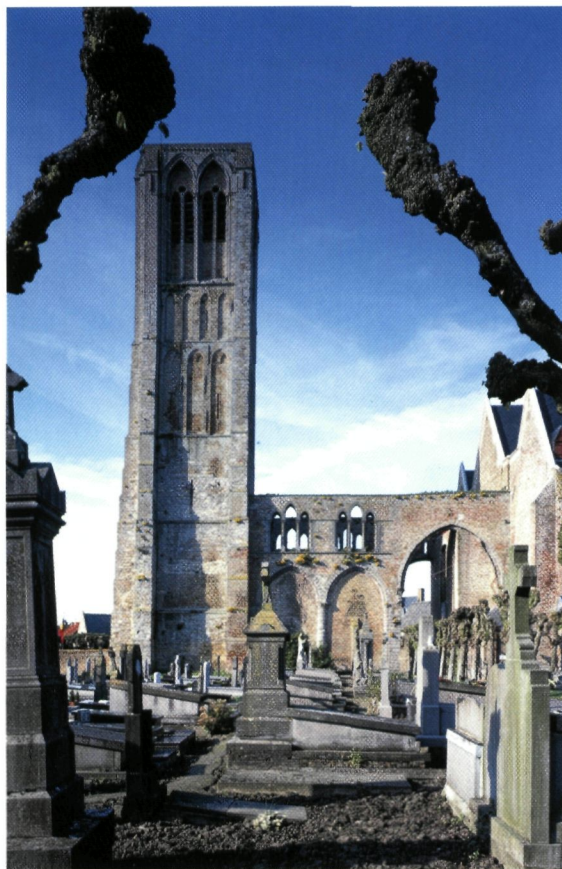
schoonmaken of hermetzelen en hervoegeen, dan moet dit gebeuren zonder chemische middelen en met een metselspecie en voegmortel op kalkbasis (110). Anders is plantengroei niet meer mogelijk. Regelmatig nazicht van ruïnemuren is in elk geval aan te bevelen, en een selectief wieden, knippen en snoeien van de begroeiing eveneens.

Een consistente houding in het beheer van ruïnes houdt alvast het besef in van hun oud en gebrekkig zijn, van hun balanceren op de weg naar de teloor-

◀ Hulshout,
Westmeerbeek,
de oude kerkruïne
aansluitend bij de
kerk van 1939
(foto O. Pauwels,
1999)

►
Damme, de ruïne
van de Onze-Lieve-
Vrouwekerk
(foto O. Pauwels,
1999)

gang, van hun relatie met de natuur, zichtbaar door de begroeiing. Natuur en cultuur vinden elkaar in de ruïne. Het juiste evenwicht vinden is een opdracht en een uitdaging voor de ruïne zorg.

NAAR EEN OPTIMALE RUÏNEZORG?

Nu één en ander over ruïnes toch al duidelijker is geworden, is de vraag aan de orde hoe men idealiter zorgend om moet gaan met ruïnes. We halen onze wijsheid voornamelijk uit wat voorafging.

Leren van Tienen

De begijnhofkerk in Tienen was na de brand van 1976 ongetwijfeld een ruïne die aan onze definitie beantwoordde. Ze was niet zonder betekenissen. Haar waarde haalde ze evenzeer uit haar begijnhofverleden als uit haar predikherenperiode. De gotiek bestond er naast de neogotiek. Dat ze in de beslissingsloze tussentijd niet totaal tot puinhoop verging, dankt ze niet zozeer aan haar architecturale, historische, kunsthistorische, esthetische of docu-

mentaire waarde, maar voornamelijk aan de waarde die de lokale gemeenschap haar toekende: het hart van de buurt, de identiteit van de wijk. De overgang van geliefde kerk en gekoesterd monument naar geaccepteerde ruïne was pijnlijk en moeilijk en er was tijd en afstand nodig om de stap te zetten. Het maatschappelijk belang won uiteindelijk van de nutswaarde en stelde meteen ook de culturele waarden veilig. Elk hergebruik zou zwaar hebben gewogen op de authenticiteit van de resten van de kerk en zou ook het ruïne karakter zwaar hebben aangetast. Zonder drastische ingreep was immers niets mogelijk. Ook nu ging heel wat verloren – de zichtbare sporen van haar eeuwenlang bestaan bijvoorbeeld –, maar er is ook iets voor in de plaats gekomen: een nieuwe plek met een nieuwe ziel, geënt op wat er eens was. Is de betekenis als begijnhofkerk en als paterskerk voor een stuk verloren gegaan, net zoals het begijnhof en het klooster, de ruïne kreeg een nieuwe betekenis en een nieuwe plaats.

Kan men leren uit het geval van de Tienense kerk? Kan men er vaste regels uit distilleren voor het omgaan met ruïnes?

Een eerste conclusie is alvast dat de traumatische gebeurtenis die de ruïne deed ontstaan aanvaard en verwerkt moest zijn alvorens men er een nieuwe plaats en een nieuwe betekenis aan kon toekennen. Pas als sereniteit na verloop van tijd is ingetreden kan men bewust en met kennis van zaken kiezen welke richting men uit wil, welke visie men heeft ontwikkeld en hoe men die in de praktijk omzet.

Toetsen we even de drie benaderingswijzen aan het praktijkgeval Tienen. De zorgende omgang met ruïnes is vooral een kwestie van het veilig stellen van waarden die dreigen verloren te gaan. Dus kan van tabula rasa voor tot ruïne vervallen monumentaal erfgoed in feite geen sprake zijn, monumenten zijn hoofdens hun beschermd statuut tot eeuwig voortbestaan verplicht. Ook in Tienen was deze houding ondenkbaar. De Feniksidee of de negationistische benadering – de gevolgen van het trauma ontkennen door wederop te bouwen zoals het vroeger was –, bleef voor de paterskerk slechts korte tijd overeind, door gezond verstand gecombineerd met economische factoren. De relict-optie gecombineerd met een nieuwe bestemming en nieuwe architectuur lag aan de basis van het niet gerealiseerd project voor Tienen uit 1987. De ruïne bleef daarin wel als rest bestaan maar werd vormelijk volledig aangepast aan en in dienst gesteld van de

nieuwe architectuur. Het ruïnebeeld zou aan kracht en betekenis hebben ingeboet. Niet met een onderwerping maar met een contrastwerking of evenwaardigheid van oud en nieuw had dit concept wellicht een kans gemaakt.

De tijd, de wisselingen van klimaat en seizoen kunnen voortaan de Tiense ruïne en haar tuin enkel nog in gunstige zin beïnvloeden. Moge de planten gecontroleerd welig laten groeien, kleur en geur brengen en zich over de kale muren ontfermen. Dan zal de ruïne aanzetten tot reflectie, tot besef van het kostbare en kwetsbare van erfgoed, tot besluiten er zorgvuldig mee om te gaan. Dan zullen de kinderen in de schooltuin en de bezoeker tijdens zijn ruïnewandeling niet enkel over planten en bloemen en bomen leren, ook over geschiedenis en monumentenzorg, architectuur en vormgeving, over wat niet materieel is, over tijd met een lineair en tijd met een cyclisch verloop. Dan zal de ruïne-site haar nieuwe betekenis waarmaken als wandelstraat en halteplaats, als buurtcentrum waar men de collectiviteit in openlucht beleeft, zoals op die mooie nazomervrijdag van de plechtige openstelling in september 1997.

De Tiense ruïne verdient verder alle aandacht, zorg en onderhoud, ze heeft haar belang en we moeten haar bewaren. Al is ze geen *folly* in de nieuwe tuinsite – daarvoor speelt ze een te prominente rol in de tuin, ze is geen figurant maar hoofdpersoon –, toch is ze zoals een ruïne zonder verleden een interessant object, een ideaal medium. Ze blijft heel wat vertellen.

Kunst of techniek?

De gesignaleerde en gekende tegenstelling in de restauratiepraktijk, al aanwezig van bij de geboorte van de monumentenzorg, leeft ook bij de zorg voor ruïnes. De handelende, rationele of technologische visie geniet vooral bij architecten, ingenieurs en scheikundigen bijval. Zij ziet in de ruïne voornamelijk een collectie interessante stenen met technische problemen. Deze zo goed mogelijk oplossen is een uitdaging: de juiste mortels samenstellen, voegen vernieuwen, stenen verharderen en vervangen, stabiliteit en dus veiligheid verzekeren, waterdichting garanderen, elke handeling staat in dienst van het bestendigen van de ruïne. De romantische of contemplatieve visie is vooral bij kunsthistorici en kunstminnenden geliefd. De zichtbare sporen van de tijd en de ouderdom, maar ook de niet-materiële

Is architectuur soms geen kunst?

Vervanging en vernieuwing in monumenten van bouwkunst, ook in ruïnes, beschouwt men te gemakkelijk als nu eenmaal noodzakelijk. Zou men een monument van Schone Kunst op een gelijkaardige wijze behandelen, de wereld van kunst en cultuur stond op zijn kop.

le waarden die zij aan de verzameling stenen toekent, vormen een belangrijke meerwaarde die zij in de eerste plaats niet wil verliezen. In de aanpak van de omgeving, de aard en sterkte van de verlichting van ruïnes blijken de visies eveneens te botsen. Moet het licht uit de vloer schijnen? Moeten ruïnes aangestraald worden? Is zoveel licht niet ongenadig voor een ruïne? Voldoet een sfeerverlichting niet om er veilig langs te wandelen? Kunstlicht blijkt in elk geval dodelijk voor de nostalgische, melancholische en romantische stemming die men van oudsher met ruïnes associeert.

Ook al bestaat er nu misschien geen pasklare oplossing die aan beide visies tegemoetkomt, toch is het een uitdaging naar de ideale verzoening te blijven zoeken en ze bij elk praktijkgeval te blijven nastreven. De uitgangspunten laten bepalen, opties laten formuleren, oplossingen laten uittekenen en

▼ Tienen. Koor vanuit het noordoosten (foto O. Pauwels)

uiteindelijk beslissingen laten treffen door een klein multidisciplinair team, met een gelijke vertegenwoordiging van de technologische én de contemplatieve visie, gaat al in de goede richting. Grote werven, zware middelen, haast en spoed en improvisatie, niet betrokken opdrachtgevers en uitvoerders voor wie een hoge graad van authenticiteit een onbelangrijke of niet bestaande factor is of indruist tegen hun bedrijfsbelang, een gebrek aan duidelijk geformuleerde uitgangspunten en het tijdens de uitvoering van consolidatie en onderhoud niet consistent vasthouden aan de genomen opties zijn geen gunstige voorwaarden voor optimale ruïne-zorg. Die wil immers het verval vasthouden, enkel de sleet verzorgen. Dat is moeilijk en enkel langzaam en met kleinschaligheid te bereiken.

We wagen het daarom naast deze randvoorwaarden voor de uitvoering, ook universele regels te formuleren. Ze moeten uiteraard algemeen blijven en

binnen de krijtlijn van het *charter van Venetië* (1964). Maar we willen eerst een lans breken voor het zorgvuldig omgaan met ruïnes zonder verleden, interessante en boeiende tuinconstructies met een eigen waarde en betekenis. Ze verdienen opgespoord te worden, in kaart gebracht en onderwerp te zijn van verder onderzoek.

Zorgzaam omgaan met ruïnes

Men verzorgt, controleert, onderhoudt en bewaart de cultuur- én de natuurwaarden van ruïnes. Men vermijdt daarbij rechte lijnen, al wat vlak, hard, glad en nieuw overkomt. Men vernieuwt noch in vloeren, noch in muren, noch in ramen de aange-taste of losse stenen maar legt ze wel vast, bedt ze opnieuw in aangepaste mortel in of verankert ze. Men gebruikt eerlijke materialen en technieken die de ingrepen afleesbaar maken. Men behandelt bij

aanvullende nieuwbouw de ruïne niet als ondergeschikt maar als een evenwaardig en duidelijk oud en anders element. Men zondigt niet tegen de typologie van het verloren gebouw en respecteert de geest van de plek. Hun uitstraling op de omgeving vraagt voor ruïnes een geëigende aanleg, een groen kader. We willen een lans breken voor het leggen van een gazon in en rond ruïnes, al of niet ingezaaid met een grasmengeling met wilde bloemen naargelang de site stedelijk of landelijk is. Gras heeft immers het voordeel dat men het regelmatig moet maaien, wat een menselijke aanwezigheid en dus een eerste vorm van controle van de ruïnesite tot gevolg heeft. Tenslotte, een zachte en spaarzame verlichting is zoveel genadiger, ook voor de soms noodzakelijke en in het oog springende reparaties. Als zelfstandig element in de site opgevat, zal ze de ruïnemuren ook niet kwetsbaarder maken dan ze van nature al zijn.

Optimale en verantwoorde ruïne-zorg is, zoals elke zorg voor monumenten trouwens, vooral ook een kwestie van de juiste attitude, de nodige aandacht voor kwaliteit, de aangepaste mentaliteit en de correcte benadering. Consistentie tijdens het parcours van beschermen, beheren, consolideren en regelmatig controleren is voor een ruïne even noodzakelijk als voor een intact monument. Elke ruïne heeft haar individualiteit, eigen draagkracht, eigen betekeniswaarden. Weloverwogen kiezen tussen mogelijkheden en opties kan pas als men weet waarmee men bezig is en waar men naartoe wil. Consistente visie en aanpak zijn gebaseerd op onderzoek naar het verleden van de ruïne, haar materiële en niet-materiële waarden, haar context en draagkracht, haar uitstraling, haar rol en belang voor de gemeenschap. Zijn behoedzaamheid, omzichtigheid, zuinigheid de vuistregels voor de omgang met monumenten en is de keuze voor kleine gebaren en een grote zorgzaamheid de enige goede als het tot handelen komt, dan geldt dit nog meer als het om ruïnes gaat. Hun kwetsbaarheid is groter en vraagt dus een grote terughoudendheid en inventiviteit (112).

Het ideaal: gecontroleerd begeleiden van het verval

Op zoek naar voorbeelden van goede omgang met ruïnes vonden we een oud knipsel terug, dat niet zozeer met ruïnes maar alles met de goede mentaliteit, de juiste houding had te maken. Het jodendom kent voor het beheer van de joodse begraafplaatsen strikte regels. Respect voor het

Onmerkbaar

"Le premier mérite d'une restauration c'est de passer inaperçu" (111).

natuurlijk verval is de richtlijn. Men mag niets weghalen wat er ooit is terechtgekomen: een gevallen blad, snoeihout, gemaaid gras, de brokstukken van verweerde stenen, laat staan graven of gebeentten. Wil de familie een nieuwe grafsteen, dan kan dat alleen door een nieuwe bovenop de oude te leggen, een verzakte steen mag men niet rechtleggen. Als een begraafplaats vol is, bedekt men ze met een dikke laag aarde en begint men opnieuw.

De joodse Begraafplaats van 's-Gravenhage, in gebruik van 1694 tot het begin van deze eeuw, was aan een herwaardering toe omdat de Duitsers er in de oorlogsjaren hun luchtdoelgeschut en oefenterrein hadden geïnstalleerd. Ze bezat immers cultuurhistorische waarde en de Nederlandse overheid zag de restauratie als een gebaar van solidariteit met het joodse volk.

Bij de oplevering, einde 1987 heerste er verwarring en verbijstering over wat men zag (of niet zag), tot bleek dat men had besloten *"tot een restauratie die het karakteristieke aanzicht van de plek intact"* liet, conform de joodse traditie. Toch was er heel wat werk verzet. *"Elke grafsteen was een kleine restauratie; elk van de 2860 stenen moest worden opgemeten, getekend en gefotografeerd. ... De marmeren zerken kregen een hele speciale behandeling. Het witte marmer verweert minder snel dan hardsteen maar het wordt wel lelijk zwart en daarom werd het schoongepoetst met het enige middel dat marmer niet aantast: babyshampoo. Onder een kapotte steen werd een plaat beton gelegd; om de brokken werd een metalen bandje getrokken om ze bij elkaar te houden. Dat metalen bandje is het enige dat af en toe moet worden vervangen en zolang de steen op zijn plaats blijft mag hij verder vervallen – de tuinman zal dan wel af en toe het gras uit de scheuren moeten trekken. ... Op die paar zerken van marmer na is alles van Belgische hardsteen en dat gaat maar een paar eeuwen mee. Natuursteen leeft. Er trekken steeds meer scheuren in ... Op sommige begraafplaatsen hebben ze de stukken gelijmd maar na een tijdje scheurt zo'n steen toch weer op een andere plek. Dat kun je niet tegenhouden"* (114).

Hoe zou het zijn als men ruïnes – en waarom niet alle monumenten – vanuit deze filosofie restaureerde? Spreekt uit deze joodse traditie van soberheid en aanvaarding van natuurlijk verval, niet de gepas-

te mentaliteit voor het zorgend omgaan met ruïnes? Als onmerkbaar restaureren een na te streven ideaal is voor elk monument, zou men zich voor een ruïne dan niet gewoon kunnen beperken tot het begeleiden van het verval? In elk geval, wie het ideaal niet beoogt, zal het niet bereiken en kan het niet eens benaderen.

Graszodenafdekking, het ei van Columbus?

Als de rechte lijn niet compatibel is met een ruïne, hoe kan men dan een afdoende bescherming van de ongelijke rand verzekeren? *English Heritage*, de Engelse tegenhanger van de Afdeling Monumenten en Landschappen, past frequent een afdekking met graszoden toe. Dit voorbeeld vond bij ons navolging in Villers-la-Ville, in Ieper en in Tongeren (voor de muren van de Romeinse omwalling uit de tweede en vierde eeuw, niet voor de middeleeuwse) en ook in Nederland, onder meer voor de ruïne van Batenburg, de stadspoort van Hulst en de stadsmuur van Culemborg. Uit de eigen rangen werd hierover nog niet afzonderlijk gerapporteerd, wel wijzen (infra) zowel Miek Goossens in verband met de schuur van *Ten Bogaerde* in Koksijde (114) als Jos Gyselinck in verband met de *Velinxstoren* in Tongeren op deze techniek.

Eerst dicht men het bovenvlak van de ruïnemuren af met een mortelspecie die aan de omliggende stenen is aangepast. Daarop legt men een eerste laag graszoden, met de wortels naar omhoog en daarop komt een tweede laag met de wortels naar omlaag. Deze laag wortelt in de onderste graslaag, die het bovenvlak van de muur zelf van wortels vrij moet houden. Men beveelt sportgras aan omwille

van zijn sterke kwaliteit en dichte wortelstructuur, en een uitvoering buiten de hete zomerdagen, om snelle uitdroging en mislukking te voorkomen. De graslagen vangen de thermische schokken op, zodat stukvriezen van de ruïneranden tegengegaan wordt. Regelmatige controle moet erop toezien dat door wind of vogels aangevoerde zaden van schadelijke struiken en bomen niet in de randafdekking kunnen groeien, maar dat muurvriendelijke planten, varens en kruiden mogelijk blijven. Ook in de muren en aan de voet ervan moeten trouwens schadelijke zaailingen van bomen en struiken onder controle blijven. Dankzij de graszodenafdekking heeft de ruïnemuur na korte tijd een begroeid, natuurlijk en groen karakter, dat aan het beoogde ruïnebeeld beantwoordt en eventuele harde maar noodzakelijke ingrepen verzacht (115). Het heeft bovendien een visueel didactisch voordeel. In tegenstelling met een afdekking van steen kan men duidelijk aflezen tot waar het om de originele bouwsubstantie gaat, en waar de natuur het heeft overgenomen en van het gebouw een ruïne heeft gemaakt.

RUINEZORG TE VELDE

Hoe het de Sint-Trudoabdij na de brand verging

Jos Gyselinck

Een jaar vroeger dan de Tiense kerk, ging op 9 december 1975 de neoclassicistische 19de-eeuwse seminariekerk van Sint-Truiden samen met een gedeelte van de seminariegebouwen in vlammen op. Dit was meteen de aanleiding om een globale studie te maken over wat resteerde van de monumentale Sint-Trudoabdij die omstreeks 659 op de rechteroever van de Cicindriabeek was gebouwd. Een herwaarderingsvoorstel voor de abdijsite was het resultaat (116).

Van het abdijkerkdomein bestonden nog de basis van een driebeukige hallencrypte, de funderingen van verschillende verbouwde of verder uitgebouwde kerken uit de Ottoonse, Romaanse en gotische periode, de torenromp met de imposante oostwand waarop men de bouwgeschiedenis van de verschillende abdijkerken kon aflezen als een verticale stratigrafie van het abdijverleden en tenslotte het gotisch portaal dat in 1655 van twee identieke barokgevels werd voorzien. Het archeologisch veld zat echter verdoken onder een verhoogd grasveld dat aansloot bij de torenromp en anderzijds verloren eindigde op een speelplaats van het college.

▼
Tongeren, de
Romeinse muur
(foto O. Pauwels,
1999)

De kernvraag was “hoe slaag je er in om dit erg toegankelijk kerkenveld ... naar de toekomst te vertalen, zowel inhoudelijk en functioneel als architecturaal en stedenbouwkundig?” (117). In de studie van 1986 werd ervoor geopteerd om het kerkdomein te betreden via de barokpoort. De bezoeker zou vanaf de oostwand van de toren geleid worden naar een podium dat een eigentijdse vertaling zou zijn van het vroegere hoogkoor. Dit zou gebeuren via een pad (een passerelle) ter plaatse van de middengang van het kerkdomein, over de rechts ervan en de ondergelegen archeologische resten van de verschillende kerkgebouwen die op een of andere wijze zouden geconsolideerd en gevisualiseerd worden. De bezoeker zou bij zijn terugkeer de toren kunnen bestijgen hetzij via de deels gereconstrueerde trap-toren, hetzij via een lift in de toren. Hoe de toren zou bekroond worden bleef een punt van discussie. Reconstructie van de 18de-eeuwse spits, een oudere vormgeving of een hedendaagse versie? De ruïne laten primeren of er opnieuw een element aan toevoegen dat de stedelijke beeldvorming zou ten goede komen?

Van dit hele opzet werd enkel het podium boven de half-ondergrondse crypte gerealiseerd. Via een centrale trap in de as van het kerkdomein, betreedt men een podium van waaruit men het kerkveld kan overschouwen. Men kijkt aan tegen de oostwand van de torenruïne waarop de verschillende kerkgebouwen, die in de loop van de eeuwen op het kerkenveld werden gerealiseerd, zijn af te lezen. Vanaf het podium kan men afdalen in de crypte. In deze ruimte met driesijdige koorsluiting en afgedekt met een cassetteplafond bevinden zich de funderingsresten van de crypte zoals ze ons zijn overgeleverd uit een opgravingscampagne van 1939-'40.

Inmiddels – 20 jaar na de brand – is de visie omtrent de valorisatie van de archeologische site van het kerkveld gewijzigd. Er wordt niet langer geopteerd voor het blootleggen en visualiseren van de funderingen van de verschillende kerken, omdat dit vanuit conserveringsstandpunt wordt afgeraden. Het mag evenmin een overdreven historisme worden en de restanten van de verschillende kerken zijn trouwens niet echt duidelijk afleesbaar. Er is gekozen om de bedevaartskerk door beeldspraak op te roepen en op deze wijze het belang van de ontstaansplek van de stad Sint-Truiden te onderlijnen.

Hierbij wordt uitdrukkelijk gekozen voor eenheid, eenvoud en natuurlijkheid in tratering, vormgeving en materialen. Het vertrekpunt zijn de con-

◀ Sint-Truiden, de toren van de Sint-Trudoabdij en het gotisch portaal met barokke gevel (foto O. Pauwels, 1999)

◀ Sint-Truiden, de toren van de abdij, de portaalgevels en het nieuwe plein (foto O. Pauwels, 1999)

► touren van de monumentale abdijkerk uit de periode 1055-1138 die alle andere fasen insluit. Tussen de kerktoren en het podium boven de crypte wordt het vlak van het kerschip gerealiseerd door grasbegroeiing op dieperliggende kunststofmatten. De verticaliteit van de kerkruimte wordt opgeroepen door acht stalen kolommen van 18 m hoog, geplaatst op de kettingmuur onder de zuidelijke kolommenrij tussen middenbeuk en zuiderzijbeuk. De buitenmuren van de kerk en het koor worden afgeboord met schanskorven met ruwe, lichtgrijze tot okere rotsblokken. Op het podium wordt met grind ingewalst asfalt aangebracht, een eenvoudig materiaal, verwant aan het rotsachtig omhullingsmateriaal. Het terrein buiten de kerkomschrijving, in de ruimte tussen de foyer van de Academiezaal en het kerkveld domein, wordt licht hellend aangelegd in aangedamd grind, verwant aan maar kleinschaliger dan de stapelstenen. Op deze wijze worden de crypte en het podium opnieuw geïntegreerd tot één geheel. Aansluitend aan het kerkveld, tussen crypte en speelplaats van het college, wordt een boomgaard aangeplant om de ontwikkeling van de Haspengouwse streek te visualiseren en een natuurlijke tussenschakel te vormen tussen de kerksite en het schoolplein (118).

Hoegaarden,
Meldert, de donjon
anno 1999
(foto O. Pauwels)

Voor de torenruïne wordt opnieuw gedacht aan de stabilisatie van de torenromp door het opnieuw aanbrengen van de houten ankerbalken op de verschillende niveaus, het consolideren van de merkwaaardige oostwand (momenteel in de steigers) en het afdekken van de toren met een tentvormig dak. Het eventueel bestijgen van de toren kan via de gedeeltelijk te vervolledigen traptoren.

Een voorbeeldige ruïne, de Sint-Baafsabdij in Gent

Tom Lenaerts

De site van de voormalige Sint-Baafsabdij is één van de oudste nederzettingen van Gent. Nabij het in oorsprong Romeinse Ganda werd in het begin van de 7de eeuw een abdij gesticht. Er ontstond eveneens een belangrijk bedevaartsoord omwille van de relikwieën van Sint-Bavo, Sint-Lieven en Sint-Macharius. Een drukke bouwactiviteit van onder meer één der grootste Romeinse kerken was het gevolg. De geschiedenis van de abdij werd abrupt afgebroken in 1540 toen op bevel van keizer Karel de religieuze activiteiten werden stopgezet en het gedesaffekteerde complex door toevoeging van

zware vestingen tot dwangburcht werd omgebouwd. Kort na de transformatie werd ook de Romaanse kerk afgebroken. De dwangburcht bleef dienst doen als kazerne tot de ontmanteling in 1827-'34.

De reactie op het herontdekken van de resten van de abdij is uitzonderlijk en opzienbarend. De stad, op aangeven van oudheidkundige August Van Lokeren, bekommert zich om de overblijfselen en richt er zelfs in 1882 een Museum voor Stenen Voorwerpen op. In verschillende restauratiecampagnes worden bepaalde delen van het complex gerestaureerd en zelfs gereconstrueerd. Andere elementen worden als ruïne behouden. Het niveau wordt in het begin van deze eeuw teruggebracht tot dat van de 15de eeuw. Door de symbiose van een uitzonderlijke biotoop met een schijnbaar spontaan tot stand gekomen begroeiing lijkt de site van de Sint-Baafsabdij aan natuurlijk verval onderhevig. Het opzet is door de archeologische en museale benadering echter grotendeels kunstmatig maar

daardoor educatief en esthetisch van grote waarde. De ruïne werd in 1936 als dusdanig beschermd (119).

Een geconsolideerde ruïne in Hoegaarden

Chris De Maegd

De zorgzame omgang met deze ruïne, nu 15 jaar geleden, blijft nog steeds een voorbeeld.

In 1984 *“was de donjon van Meldert een ruïne die, om hem verder optimaal te kunnen bewaren, om een zorgende aanpak vroeg. Louis de Koninck, architect bij de Provinciale Directie Brabant van het Bestuur Monumenten en Landschappen, maakte het conservatie-ontwerp. Het ‘Leitmotiv’ bij de aanpak is dat het om een ruïne gaat, en dat het conserveringsproject dit ruïne karakter moet respecteren. De donjon is opgetrokken uit de plaatselijke kalkzandsteen van Gobertange en bewaart ook interessante elementen*

van het interieur; gewelf, vloer, trappen, schouw, vensterbanken, aanzet van ribbengewelf. Om deze elementen optimaal te beschermen en om de muren voor verdere afbrokkeling te behoeden werd geopteerd voor het aanbrengen van een dakconstructie. Constructie, vormgeving en materiaalkeuze (gepatineerd zink) van dit dak zijn eigentijds, omdat opzettelijk geen uitspraak wordt gedaan over de oorspronkelijke hoogte en afdekking van de donjon. Om het ruïneverloop van de gevelmuren optimaal te bewaren, draagt het dak via metalen sokkels op de muren. Het ruïneaspect van de donjon blijft gerespecteerd omdat het dak er los van staat en terzelfdertijd ook beveiligend werkt voor muren en interieur. In dezelfde optiek werd de halfronde uitspringende traptoren met baksteenmetselwerk verhoogd, en werd het dakvlak erboven doorgetrokken. Het gebruik van baksteen maakt de afleesbaarheid van de conserverende ingreep mogelijk. Zo werd ook het zandstenen keldergewelf aangevuld met beton. De kelderopening, oorspronkelijk door een luik afgesloten, en de deuropening in de gevel, werden door een eenvoudig hek vervangen. Het interieur wordt afgesloten maar kan toch door de bezoeker worden waargenomen. Het gevelparement dat plaatselijk was uitgevallen, werd met herbruiksteen van de werf opnieuw aangevuld, en het voegwerk waar nodig hersteld. De waterput, die bij het archeologisch onderzoek werd gelokaliseerd, werd opnieuw opgemetseld en met een hek afgesloten (120)”.

De ruïne van de schuur van Ten Bogaerde in Koksijde

Miek Goossens

De indrukwekkende schuur gebouwd onder Nicolas van Belle, abt van de Ter Duinenabdij (1232-1253), viel de vlammen ten prooi in 1593, en werd nooit in haar oorspronkelijk volume (67,5 x 22,5 m bij een nokhoogte van 15,5 m) wederopgebouwd. In de jaren '70 koesterde men megalomane plannen voor een volledige reconstructie, die er om financiële redenen niet kwam, maar in 1988 was de ruïne het voorwerp van een conserverende aanpak: van de schuur restten twee puntgevels met ontbrekende top, één langsgewel met een decoratieve bogenfries, waartegen men een recentere stal bouwde ten behoeve van de landbouwschool die sedert 1949 in Ten Bogaerde huist. Het schitterend baksteenmetselwerk van deze ruïne uit de 13de eeuw, kreeg een voorzichtige behandeling, waarover we in *Monumenten en Landschappen* rapporteerden (121).

“Vooreerst werden de muren manueel gereinigd van onkruid en wortelindringing. Reiniging met water en dergelijke is in deze context uit den boze, aangezien het behoud van de aanwezige patine op de eeuwenoude baksteen van wezenlijk belang is voor de conservatie van het ruïne-karakter. Dit geldt ook voor het voegwerk: enkel de van onkruid gereinigde partijen werden hervoegd, benevens een zeer beperkt aantal diep beschadigde delen. Bij het herstellen van het metselwerk werd er van uitgegaan dat alle bouwsporen en getuigen van de geschiedenis van dit gebouw respect verdienen. Zo werden bijvoorbeeld de steigergaten niet gevuld, werden de sporen van de vroegere dak-aanzet gereveleerd en kreeg de verbrande achterkant van de kopgevel vrijwel geen behandeling. De rondboognissen daarentegen werden volledig hermitseld; een boog verliest immers spanning wanneer één baksteen ontbreekt en dreigt dan neer te storten. Het parementmetselwerk werd op delicate wijze nagezien: verweerde steen kenmerkt immers een ruïne, en deze werd dan ook niet vervangen door gezonde steen, tenzij er zich structurele problemen zouden stellen of waterinsijpeling mogelijk zou zijn. Van zeer groot belang voor de verdere instandhouding van een ruïne is de afdekking van alle muren en muurdelen die blootgesteld zijn aan waterinfiltratie en regeninslag. Wij bedoelen hier meer bepaald de afgeknotte bovenvlakken der kopgevels, de schuinoplopende muurdelen, de schoten der raamnissen, een muurverschot op de achterzijde van de noordwestgevel. Deze werden bedekt met een 3 cm dikke pleisterlaag, uitgevoerd in een waterkerende bastaardmortel welke geplaatst werd op een zuivere ondergrond in metselwerk, met lichte helling naar buiten toe of naar beide zijden toe voor vrijstaande muren. De mortelsamenstelling voor deze afdekking is de volgende: 100 kg PNCement op 800 l

fijn zand, 100 kg hydraulische kalk en 25 kg zuiver koehaar. In het zuiver aanmaakwater wordt een waterkerend produkt gemengd op basis van 0,1 l per 25 l water. Het bestek voorzag in een afdekking van de vrijstaande muurdelen met graszoden, meer bepaald een dubbele laag waarvan de onderste met het gras naar beneden wordt geplaatst zodat beide zoden in elkaar kunnen wortelen. Deze afdekking biedt het grote voordeel dat zij de harde afdeklaag beschermt tegen thermische schokken, zonder dat zij deze aantast door wortelindringing. Zij heeft ook een visueel-didactische betekenis, omdat door de aanwezigheid van natuurlijk groen wordt medegedeeld dat de huidige muurbeëindiging niet de oorspronkelijke is. Deze afdekkingswijze van ruïnes, die wij toegepast zagen in Engeland, werd in Ten Bogaerde uiteindelijk niet gerealiseerd omdat de schuine muurdelen het wegschuiven van de graszoden veroorzaakten. (Graszoden werden op aanraden van het Bestuur wèl met succes toegepast aan de Bourgondische Toren in de vestingen van Ieper.) Meer dan 5 jaar zijn verlopen sinds het uitvoeren van deze elementaire onderhoudswerken. Het resultaat is nog steeds bevredigend te noemen. De muren staan droog en van verdere verdwijning van moefen is op zicht geen sprake. Wel moeten de muren regelmatig bespoten worden met onkruidverdelgend middel, teneinde plantengroei te beletten. De aanwezigheid van onkruid op de muren is weliswaar charmant en kenmerkend voor een ruïne, maar moet noodzakelijkerwijs strikt in de hand worden gehouden om schade aan het metselwerk te vermijden die ontstaat door wortelindringing en wateroverlast.”

▼
Koksijde, de schuur
van Ten Bogaerde
(foto O. Pauwels,
1999)

Consolidatie en valorisatie van de burchtruïne in Brustem

Jos Gyselinck

Brustem was voorheen een allodium of eigengoed van de graaf van Loon, dat als een eiland in het gebied van de graaf van Duras lag en grensde aan de abdijstad Sint-Truiden. Het maakte deel uit van een burchtengordel ter verdediging van de grenzen van het graafschap Loon en vormde tezamen met de burchtruïne van Kolmont een belangrijke uitkijkpost op de weg tussen de prinsbisshoppelijke stad Tongeren (prinsbisdom Luik) en de abdijstad Sint-Truiden (bisdom Metz).

Door zijn ligging was Brustem dus voorbestemd om een strijdtoneel te worden. Reeds in 1160 en in 1171 werd Brustem door de graaf van Duras en door de Truienaars platgebrand. Op 12 juli 1171 liet de Loonse graaf Lodewijk I een verdedigings-toren bouwen en een omwalling aanleggen rond het voorhof. Pas in 1190 werd Duras bij het graafschap Loon ingelijfd en van toen af had de Loonse graaf er geen belang meer bij om Brustem als concurrentiestad te ontwikkelen, zodat het sterk aan belang inboette.

De castrale motte bleef echter de tijd trotseren. Ze ligt in de vallei van een beek die de grachten van water voorzagt. Het complex bestaat uit een motheuvel met burchttoren (opperhof) en een voormotte (neerhof) waarop zich de kerk met kerkhof bevinden, omgeven en onderling gescheiden door grachten die een 8 vormen. De toegang tot de voormotte gebeurde via één of twee bruggen en motte en voormotte waren ook door een brug verbonden.

Volgens archivalisch materiaal dateert de huidige torenruïne uit 1171, maar recent archeologisch onderzoek toont dat de toren een voorganger had in de 11de eeuw. Toen deze verdween werd er een nieuwe funderingssleuf gegraven en met de vrijgekomen aarde werd de motheuvel vergroot en opgehoogd en vervolgens bouwde men de huidige burchttoren. Hij was oorspronkelijk octogonaal aan de buitenzijde en rond binnenin en gebouwd in steen van Lincent en regelmatig gekapte silexblokken. De sporen van de inleg van balken doen vermoeden dat er vijf bouwlagen waren. Rond 1820 is de helft van de toren ingestort nadat in een laat- of postmiddeleeuwse fase een deuropening was gemaakt in de gevel ter hoogte van het motteplateau, om de kelderverdieping toegankelijk te maken.

Reeds in 1960 werden door het stadsbestuur van Sint-Truiden initiatieven genomen om de burchtsite te valoriseren. Momenteel is er aan de binnenzijde een stelling geplaatst om de toren verder te kunnen onderzoeken. Het voorstel behelst de volledige site: de conservering en het didactisch presenteren en toegankelijk maken van de torenruïne, en de globale herwaardering van motheuvel, slotgracht en voormotte. De conserverings- en herwaarderingswerken volgen de grote lijnen van de opgravingsresultaten.

Bij de conservering van deze 25 meter hoge torenruïne zal ervan uitgegaan worden dat alle bouw- en verbouwingssporen, in welk materiaal ze ook gebeurd zijn, dienen behouden te worden. Alleen de grote uithollingen aan de onderzijde van de octogoon die de stabiliteit van de toren in het gedrang brengen (en daarom voorlopig gestut werden) zullen opnieuw ingevuld worden met hetzelfde steenmateriaal als het bestaande parement, maar een centimeter terugliggend zodat de restauratieve ingreep afleesbaar blijft. Voor het overige worden de muren waar nodig hersteld en geconsolideerd en worden alle sporen van vloeren, nissen, balkinleg etc. bewaard. Het parement zal minimaal gereinigd worden om de duivenresten te verwijderen. De afgebroken muurkoppen worden gestabiliseerd door ze inwendig te verankeren. Het oppervlak wordt met bastaardmortel bijgewerkt zodat er geen verdere degradatie ontstaat ingevolge vorst en erosie. De uitkragende delen worden opgevangen vanuit de nieuw te realiseren staalconstructie. De bovenzijde van de muur wordt plaatselijk bijgemetseld en de kern opgevuld om de bovenzijde te kunnen afdekken met een bekleding van lood. Een alternatief met graszoden wordt overwogen.

De binnenzijde van de toren wordt ca. 7,5 meter uitgegraven tot op het oorspronkelijk niveau zodat van binnenuit de zogenaamde deur op de verdieping staat. Deze toegang zal worden gesuggereerd door een uitvlakking in het bestaande muurstuk waarboven de toren is ingestort. De waterput die zich in de donjon bevindt zal gevisualiseerd worden.

Om de bezoeker het volume van de donjon te laten ervaren, zal ter plaatse van het verdwenen torengedeelte een licht stalen skelet geplaatst worden, zodat visueel opnieuw een octogoon ontstaat. Ze zal bestaan uit vier stalen kolommen, geplaatst op de vier buitenste hoeken, en vier op de binnenste ring. De kolommen zullen met enkele horizontalen verbonden worden waarachter zich de bordessen

► Sint-Truiden,
Brustem, de burcht-
toren
(foto O. Pauwels,
1999)

bevinden. Binnen de dikte van het aldus gesuggereerde volume wordt een lichte trapconstructie in verzinkt staal met houten treden gerealiseerd, ten einde de toren te kunnen bestijgen en de bezoeker te laten ervaren hoe de donjon uitkijk- en verdedigingstoren was, naast woontoren.

Rond de achthoekige torenruïne wordt er een rondgang van ca. 1,5 meter breed in dolomietverharding gelegd. Op de rand van het motteplateau werden bij het archeologisch onderzoek vijf paalkuilen van de houten palissade, deel uitmakend van de motheuvel en de toren uit de 11de eeuw, teruggevonden. Om dat te suggereren zullen houten palen geplaatst worden. Tussen het pad en de palissade worden doornstruiken geplant terwijl op de helling alle dode bomen worden gekapt en de bestaande struikbeplanting ingekort zodat er een dichte vegetatie kan ontstaan. De slotgracht wordt gereinigd en zodanig aangelegd dat de bestaande natuurlijke fauna en flora zich ten volle kunnen ontwikkelen. In de as van de torentoegang en in het verlengde van de opgegraven bruggenhoofden aan de slotgracht wordt, vertrekkende vanop het kerkplein, over de ringgracht een brug geconstrueerd in een verzinkte staalstructuur met loopvlak in hout (122).

Ruïne zorg in Tongeren

Jos Gyselinck

De middeleeuwse omwalling die tussen 1257 en 1264 rond de stad Tongeren werd aangelegd, telde zes poorten en zeven torens. Eén van de drie nog bestaande torens is de *Velinxtoeren*, gelegen bij de Luikerpoort die in 1818 werd afgebroken. De herstellingswerken van de stadsmuren die momenteel aan de gang zijn, werden in 1997 voorafgegaan door instandhoudingswerken aan de ruïne van de *Velinxtoeren*. De voorzichtige, conserverende aanpak was hier de gulden regel.

De 8 meter hoge toren – meteen de hoogst overblijvende toren van de middeleeuwse versterking – was totaal overwoekerd door klimop die de ruïne onherkenbaar maakte. Na de integrale verwijdering ervan bleek dat de constructie in slechte toestand verkeerde en dat stabiliteitsingrepen nodig zouden zijn om het verder uit elkaar gaan van de toren te voorkomen.

Bij de instandhoudingswerken van het gebouw was de voorzichtige, conserverende aanpak de gulden

regel. Onkruid en wortelresten werden manueel verwijderd. De in het lastenboek voorziene stoomreiniging werd niet toegepast om de verouderingspatina maximaal te conserveren. Om de scheuren die over de hele hoogte van de toren aanwezig waren te consolideren, werden in het kernmetselwerk wapeningsstaven aangebracht en geïnjecteerd met een cementsamenstelling. De herstelling van het metselwerk beperkte zich tot het opvullen van de twee grote uithollingen aan de binnen- en de buitenzijde van de toren. Er werd gebruik gemaakt van regelmatig gekapte silexstenen en mergelblokken conform de bestaande toestand van het parement. Rond de twee schietgaten werden aan de buitenzijde enkele negblokken in mergelsteen bij geplaatst. Langs de binnenzijde werd de ontlastingsboog vervolledigd omdat de stabiliteit in het gedrang was. Het voegwerk dat in goede toestand verkeerde werd onaangeroerd gelaten en enkel de zwaar beschadigde of uitgevallen voegen werden hersteld met kalkmortel.

Om het kleurverschil tussen de oude en de nieuwe steen af te zwakken, werden de nieuwe blokken gedurende een korte tijd met een pap van rottende bladeren met toegevoegd zwart pigment bedekt. Om te beletten dat de ruïne verder zou aftakelen

door waterindringing, werd de bovenzijde van de muren licht gebogen afgewerkt met een bastaard-mortel gemengd met silexbrokken zoals de bestaande muurkern. Daarna werden de bovenkanten gehydrofobeerd om het afvloeien van het regenwater te bevorderen. De optie de muren van de Romeinse omwalling uit de tweede en de vierde eeuw aan de bovenzijde af te dekken met een vegetatiedek – en wat daar zeer mooie resultaten opleverde – werd in overweging genomen, maar uiteindelijk niet weerhouden, het gaat om het biostucco-procédé. Hierbij wordt over de muur een driedimensionele armatuur in nylon bevestigd. Daarover wordt met een betonpomp een substraat aangebracht bestaande uit puimsteen, lava, fijn-gewreven assen, granen en zaden van planten en verder water en een bindmiddel om de groei te bevorderen. De eerste plantjes verschijnen na drie tot vier maanden en na een drietal jaren resulteert dit in een volgroeid dek dat relatief weinig onderhoud vergt, tenzij het verwijderen van enkele parasietplanten (123).

De verloren ruïne van Leuven

Lode Declercq en Chris De Maegd

Verval verhelpen komt in de praktijk dikwijls neer op een vervanging van materiaal, met verlies aan authenticiteit tot gevolg. Gaat het om een ruïne waar zich geen problemen van stabiliteit of veilig-

heid voordeden, dan is dit nog zoveel schrijnender. Vragen over de zin van monumentenzorg en de rol van de overheid hierin dringen zich dan nog scherper op.

Opeenvolgende restauraties hebben van monumenten dikwijls kopies, hopelijk getrouwe kopies gemaakt. De historische gebouwen die men reeds in de 19de eeuw als monument koesterde en die regelmatig het voorwerp waren van de dwingende bezorgdheid om hun eeuwig voortbestaan, zijn de beste illustratie van deze conclusie. Hoeveel parement, hoeveel gebeeldhouwde kraagstenen en baldakijnen, hoeveel balken en gesneden sloffen in het Leuvense stadhuis zouden nog uit de 15de eeuw stammen? Ook de Sint-Pieterskerk in Leuven is een mooi voorbeeld van hoe in opeenvolgende restauratiecampagnes – de vijfde loopt momenteel – authentieke bouwsubstantie verloren gaat. Onlangs verdween daar een kostbare ruïne. Aan het zuiderportaal, dat samen met de zuidelijke transeptarm onder leiding van Sulpitius van Vorst tot stand kwam in de periode 1433-'35, werd vanaf 1497, toen Alard Duhamel de werfleiding had overgenomen (1494-1502), een voorportaal toegevoegd. Hoewel niet een ramp maar het onderbreken van de opbouw oorzaak was van het onvolmaakt voorkomen, was dit voorportaal een ruïne, of verdiende het een voorzichtige benadering als ruïne.

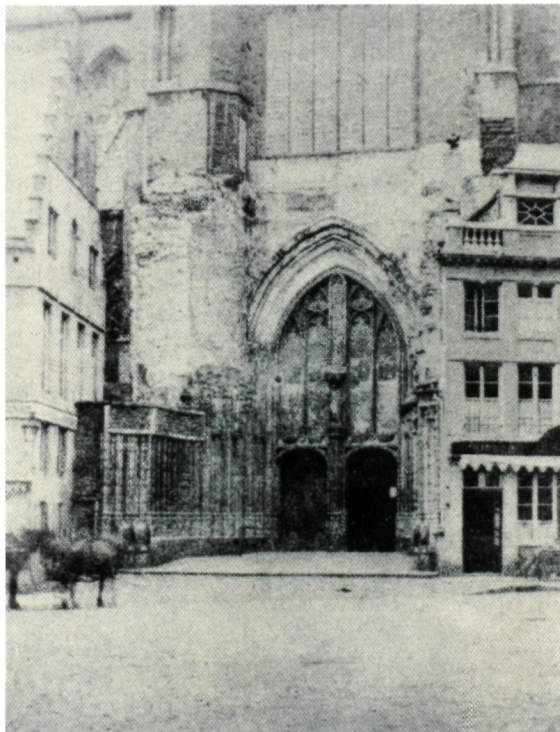
De 3 à 4 meter hoge muren met geprofileerde schalken van natuursteen en een kern van bak-

◀ Tongeren, de Velintoren
(foto O. Pauwels, 1999)

► Leuven, Sint-Pieterskerk, de zuidzijde van het transept met het voorportaal, links van het gesloopte huis *In Blankenberge* (foto van een kalotypie van J.M.Wood, gepubliceerd in A. CRESENS, 150 jaar fotografie te Leuven, Brugge, 1989, p.104)

steenmetselwerk waren al lang in deze toestand een vanzelfsprekendheid in het stadsbeeld. Tot de Eerste Wereldoorlog leunde het huis *In Blankenberge* tegen de oostzijde aan. Toen men dat huis afbrak werkte men de achterzijde van de voorportaalmuur af met een muur van moderne bakstenen en kreeg ook de bovenrand een afdekking. Ook de westwand van het voorportaal werd toen op een gelijkaardige manier behandeld. In deze verschijningsvorm bezat het voorportaal voldoende betekenis en een hoge culturele waarde om van uitzonderlijk belang te zijn: het behoorde tot de zeldzame oorspronkelijke bouwsubstantie van de gotische kerk. Op 24 juli 1497 was de eerste steen van het voorportaal gelegd en gedurende net geen 500 jaar, tot de lente van 1997, was het van elke vernieuwing gespaard gebleven, een grote uitzondering in het uitwendig voorkomen van de kerk.

► Leuven, Sint-Pieterskerk, de ruïne van het voorportaal. De oostelijke wand is in opbouw, het origineel bouw-materiaal ligt aan de voet ervan, de westelijke wand is nog onberoerd (foto L. De Clercq, 1997)

Op het moment dat het interieur van de kerk heel wat geheimen prijs gaf aan de huidige generatie onderzoekers, – materieel-technisch onderzoek dat kort daarop getoetst werd aan een nieuwe vloed van historische studies die in het kader van de Bouts-tentoonstelling gebeurden (124) –, werd dit enige integraal originele onderdeel van de kerk gesloopt. De groeiende inzichten resulteerden voor het interieur in een consequente bijsturing van de restauratietechniek. Om de conservatie te optimaliseren documenteerde men alle aspecten van de constructie en afwerking, werden ze beschermd of behou-

den. Zo reinigde men bijvoorbeeld de bladmotieven in het koortriform met de lasertechniek, waarbij enkel het vuil werd weggenomen en de heren der op het parement in rood krijt aangebrachte laagmerken en paringen systematisch werden gespaard en beschermd. De omgang met het portaal was voor deze onderzoekers een kaakslag. De bouwvakkers schoten met de pneumatische hamer de opstand los en stapelden de kostbare 15de eeuwse bouwblokken niet volgens de regels der kunst, maar willekeurig. Zelfs het bestuderen van het systeem van steenmerken in zijn samenhang werd daardoor voor goed onmogelijk. Men vernielde wetenschappelijk belangrijk studiemateriaal: naast het merksysteem, ook gegevens over de steenhouwerstechniek, de mortels, de vergaringstechniek, de afwerkingslagen van portaal én voorportaal.

Er staat nu een nieuwbouw in de plaats, geheel gebouwd van mechanisch behouwen, nieuwe Massangissteen, inclusief de aanvankelijk bakstenen achterwand van het voorportaal uit het begin van deze eeuw, en bovenop staan zwarte lichtbakken. De enige legitimatie voor deze vernieuwingsdrang is blijkbaar het verlangen naar continuïteit met de vroegere reconstruerende aanpak van het exterieur van de kerk.

Het verlies is des te pijnlijker als men weet wat het onderzoek opleverde van een fragment van een sokkel uit het portaal, uit ca. 1433-'35, na voorverharding en vrijlegging. Onder de soms dikke gipslaag van de figuratief versierde sculptuur, uitgevoerd in Ledestein, bevonden zich over vrijwel het gehele oppervlak resten van meerdere laagjes kalkwitsel, die de steen dikwijls hadden beschermd. De wijngaardbladeren die vrij gaaf aan het licht kwamen waren stilistisch duidelijk verwant met de blad-

motieven van het triforium in het koor (westelijke travee) en van de kordonlijst in het zuidertransept. In elk geval had men dus een getrouwe kopie – los van de wenselijkheid ervan – enkel kunnen realiseren na een vrijlegging en voorafgaande conservatie van het origineel model, zoals de regels der kunst het voorschrijven. Had men deze eenvoudige maatregelen genomen, dan was het zelfs Jan met de pet in het oog gesprongen dat het zuiderportaal van de Sint-Pieterskerk heel wat meer was dan een hinderlijke hoop zwarte en beschadigde stenen, een wrat op de al te witte kerk en het voor zijn respectabele ouderdom al even harde en witte stadhuis. Enkele stenen van het vernielde portaal belandden wel in het stedelijk museum. Als troost?

Françoise Choay spreekt in haar studie over het erfgoed van twee soorten vandalisme (125). Het 'ideologische' dat vervat ligt in overheidsdecreten (we voegen er aan de overheid gelieerde omstandigheden aan toe) en ook eigen is aan oorlogssituaties. Daarnaast is er het zoveel perverser 'economisch' vandalisme, het gevolg van winstbejag.

Een proeve van praktijk: de toren in het Leuvense stadspark

Chris De Maegd

Het schetsboek met Leuvense stadsgezichten uit 1615-'16, toont de waterpoort van de eerste Leuvense stadsomwalling in ruïneuze toestand: er groeit een boom in elk van de beide torens. De eerste noemt men de *Justus Lipsiustoren*, de tweede de *Janseniustoren* omdat de traditie wil dat de *Augustinus* er werd geschreven. In elk geval was het de auteur, Cornelius Jansenius, de eerste president van het *Hollandcollege* (nu *Paridaensinstituut*) die in 1618 naar de stad schreef "*verzoekende te moghen maken op de thoren van de veste comende aen de Dyle eene camere*". Dat betekende meteen het einde van de ruïne: de toren had een nieuwe bestemming (126). Eén manier van omgaan met ruïnes.

Leuven, Sint-Pieterskerk, de zuidzijde van het transept met portaal en voorportaal (foto O. Pauwels, 1999)

Een andere overgebleven toren in het stadspark leert ons hoe het in de 19de eeuw kon lopen. We nemen hem als toetssteen voor de randvoorwaarden en regels voor ruïne-zorg die we hoger formuleerden en durven er een voorstel voor nieuwe bestemming voor de stadsmuurresten in hun geheel aan toevoegen, in de hoop dat het in Leuven – en waarom ook niet elders – in goede aarde zal vallen en mag kiemen.

Bij de restauratie (1994-'97) van het stadspark zijn de historische muurresten en de torens ongemoeid en in zorgelijke toestand gelaten. Nu het park er weer als een stadswandeling begint uit te zien, springt de van veiligheidshekkens en een gevarendriehoek voorziene ruïnetoren op het grasveld in het oog "*als een puist op een geliefd gelaat*", naar de uitspraak van de prins van Wales. Nochtans was dit eens anders; bij de aanleg van het stadspark moest de toren als een pittoreske *folly* in de groenaanleg meespelen en tegelijk de geschiedenis materieel aanwezig stellen.

De stad verwierf de gronden voor het huidige stadspark stapsgewijs en besliste in 1868 tot het uit-

schrijven van een ontwerpwedstrijd, gewonnen door de Leuenaar Jacques Rosseels. Die stierf echter een jaar later en de vermaarde landschapswerper Fuchs, die in de jury had gezeten, nam het project over en bezorgde de plantenlijst. De toen nog over een bepaalde lengte overeindstaande stadsmuur werd bij de aanleg afgebroken, op de overgebleven toren na, en de aarden wal werd afgegraven. Wat men nu ziet is dus slechts de onderste stomp van de toren, de fundering ervan, de spaarboog van de aansluitende muur en recentere trap-treden.

Een optimale consolidering en herwaardering van de ruinetoren moet het idee van *folly* in het park veilig stellen, of juist, terughalen. Men kan dit definiëren als het beeld van een romantische, met groen begroeide ruïne die het pittoreske karakter van haar omgeving moet versterken, die cultuur met natuur confronteert, die tot mijmeren aanzet over de loop van de geschiedenis, die het onomkeerbare verloop van de tijd plaatst naast de kringloop der seizoenen, die een educatieve en informatieve rol speelt. Een consistente houding, eerste garantie voor een geslaagde herwaardering, moet dit beeld nastreven van visie tot uitvoering, van voorbereiding tot praktijk, van geheel tot detail, van begin tot eind, van ruïne tot onmiddellijke omgeving, van consoliderende aanpak tot jaarlijkse controle. Op elke vraag, elk probleem van welke aard ook moet men met dit beeld als doel voor ogen een antwoord zoeken.

Om de gekende tegenstelling in de restauratievisie op te heffen zou men een interdisciplinair team van een kunsthistoricus en een architect met de voorbereiding moeten belasten, bijgestaan door een *allround* uitvoerder voor de concrete handelingen. Men zou de technische en financiële middelen miniem moeten houden, evenals de werfinrichting primitief. Dat is de beste garantie voor een optimale ruïne-zorg. Verder moet die voorzien in een visuele controle van de bovenrand en het bovenvlak, een manuele en ambachtelijke én langzame uitvoering van alle noodzakelijke handelingen, in een verbanning van overbodige chemische steenverharders, steenreiniging en steenvervanging, in het terugplaatsen van de loszittende stenen in het juiste mortelbed, in het afdekken van de ruïneranden met een dubbele graszodenlaag naar het voorbeeld van *English Heritage*, in het aanbrengen van een loden kuip in het bovenvlak van de toren, waarin men klimop kan planten. Zo kan deze zoals andere steenvriendelijke planten, groeien zonder de ruïne

te schaden en is een belangrijke stap naar het beoogde eindbeeld gezet. De toegankelijkheid van de toren moet men bemoeilijken maar niet onmogelijk maken, want regelmatige controle van de toren is immers nodig. Daarom blijft de trap best oncomfortabel zoals nu het geval is. Planten kan men ook aanwenden om studenten en andere ruïnebeklimmers te ontmoedigen. We suggereren als wering een snel groeiende, goed stekelige liaanroos aan de zuidkant, over de trap heen, en een aanplanting van scherpe hulst aan de noordkant. Om monumenten niet nodeloos als geldverslindend te laten doorgaan en het bestede belastinggeld niet te verspillen moet tenslotte de uitvoering ook met zorg omgaan met de pas vernieuwde parkpaden, het grasveld en de jonge bomen. Met een haast onmerkbaar behandeling van de ruinetoren zou men pas van een voorbeeldig eindresultaat kunnen spreken.

Uit deze deelstudie en -uitvoering zou men bovendien de nodige lessen kunnen trekken om zorgend om te gaan met de andere resten van de eerste stadswal. Daarvoor moet men een samenhangende visie ontwikkelen en formuleren en ze dan stapsgewijs en consistent realiseren. Naast de toren op het grasveld en de meer naar het oosten gelegen muur met toren in het stadspark, vragen ook de andere overblijfsels van de stadsmuur om een zorgende, gëeigende aanpak: de belangrijke restant op de terreinen van het Sint-Pietershospitaal, de toren en muur in de Handbooghof en de resten in de privé-tuinen van de Karel van Lotharingenstraat.

Bieden de ongelijke wanden van deze stadsmuurresten, met hun fragmenten waarin baksteenmetselwerk naast twee soorten natuursteen voorkomt, met hun soms droge en zonnige, soms vochtige en beschaduwde ligging en met hun ongelijke ruïne-randen geen ideale biotoop om er een collectie varens, muurplanten en muurkruid, zelfs klimplanten en klimop in en tegenaan te planten? De Stedelijke Kruidtuin heeft als opdracht plantensoorten te verzamelen en te tonen en zou er met de historische stadswalresten een allicht wat ongewone uitbreiding bij krijgen. Zou zo'n bestemming voor de torens en muren uitwerken niet een mooie wortel kunnen zijn die de verzorging en herwaardering van dit kwetsbaar erfgoed in gang kan zetten?

Ook de *Verlorenkosttoren*, overblijfsel van de tweede stadswalling, is een triestige, verwaarloosde en vergeten ruïne die zorg en aandacht vraagt, en die

door inschakeling in het plantencircuit een beter lot beschoren zou zijn. Samen met de Leuenaar, de toerist, de rallywandelaar, de scholier en de plantenliefhebber zou de stad zelf er beter van worden. Die heeft de kans gemist om de viering van 550 jaar stadhuis in 1998 aan te grijpen om haar muurresen en -torens, als dé oudste stenen getuigen van haar identiteit te herwaarderen. Ze verantwoord herstellen en als 'reservaat voor specifieke plantencollecties' inrichten zou een mooi project kunnen zijn om het jaar 2000 in te zetten, een waardige bijdrage van de stad onder de slogan "Eeuwenoud, Springlevend".

DE VRIENDEN DER TUINFABRIEKJES

Zowel in Groot-Brittannië als in Nederland bestaat er een vereniging die specifiek aandacht besteedt aan tuinfabriekjes of *follies*: *The Folly Fellowship*, 21 Beacon Road, Ware, SG 127 HY Hertfordshire, England. In Nederland heten de vrienden *De Donderberggroep*, *Stichting voor Follies*, *Tuinsieraden en Vermaaksarchitectuur*, Struyckenlaan 8, 3527 KL Utrecht. Beide verenigingen geven een *Newsletter* respectievelijk Nieuwsbrief uit en zijn ook gelieerd aan de Duitse vrienden verenigd in de *Förderkreis Pavillon*, Weimar (adres onbekend).

EINDNOTEN

- (1) Het onderzoek liep periodiek van 1989 tot 1994 en eindigde toen in een eerste redactie, die we sterk inkortten in de loop van 1996. Terwijl die versie bij de redactie op publicatie wachtte, stelden we kort na de openstelling van de ruïnesite in september 1997, het verslag over Tienen op als een op zichzelf staand artikel. Toen men einde 1998 besloot tot publicatie in de vorm van een themanummer 'ruïnes', volgde deze derde versie door de samenvoeging van beide teksten, uitgebreid met het hoofdstuk over de ruïne zorg. Op het zoekertje naar ruïnes zonder verleden dat we in *Monumenten & Landschappen* in 1993 plaatsten kregen we reactie van: de postbode van Sieg Vlaeminck (Brugge), dr. Gaston R. Demarée (Wemmel), Etienne Desaeve (Nieuwpoort), Patrick De Smed (Eeklo), mevrouw Kets (Diest), Niels Wencker (Tervuren), waarvoor onze dank. Onze tekst ging echter een andere richting uit dan we toen planden. In de vroegste fase van het onderzoek kregen we advies van Greta Paesmans, die we hiervoor bedanken. Ook de collegae Greet Plomteux, Rita Steyaert, Hilde Kennes, Miek Goossens, Jos Gyselinck, Tom Lenaerts en Geert Van der Linden die voorbeelden aandroegen of uitschreven, verdienen een dankbare vermelding, evenals Het Ringenhof in Lier en Afdelingshoofd E. Goedleven, voor het illustratiemateriaal dat ze bezorgden. Architect Anne Malliet van de Cel Antwerpen, architect Louis De Koninck (restaurateur) en ingenieur-architect Koen van Balen (KULEuven)
- (2) VICTOR DE STUERS, *Holland op zijn smalst*, 1873, geciteerd in TILLEMA J.A.C., *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg*, 's-Gravenhage, 1975.
- (3) De historische gegevens over de bescherming zijn gebaseerd op het archief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, dat we raadpleegden voor de overige dossiergegevens, bewaard in Leuven, AROHM, Afdeling Vlaams-Brabant, Cel Monumenten en Landschappen, dossier 4118 (oud 10750). De citaten uit brieven zijn hier eveneens uit afkomstig. Kostbare ontbrekende informatie werd ons bezorgd door architect Marcia De Gendt, diensthoofd Ruimtelijke Ordening van Tienen, waarvoor onze dank.
- (4) *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in Vlaanderen. Architectuur. Deel I. Provincie Brabant. Arrondissement Leuven*, Gent, 1971, p. 375-379. *Dictionnaire des églises. Deel Vc Belgique Luxembourg*, Paris, 1970, p. 117. VAN DEN BROECK P.; VAN DEN BOSSCHE F., *Restauratievoorstel voor de Tiense begijnhofkerk*, onuitgegeven eindverhandeling ir. arch., KULEuven, 1978. WAUTERS A., *Géographie et histoire des communes belges. Arrondissement de Louvain. Canton de Tirlemont*, Brussel, 1963 (1882), p. 154-157.
- (5) HELBIG J., *Le baron Bethune, fondateur des écoles Saint Luc*, Brugge, 1906, p. 386 vermeldt in de inventaris het klooster van de Predikheren te Tienen. Plannen voor een klooster, een sacris-

▲ Leuven, Stadspark, de ruinetoren van de eerste omwalling (foto O. Pauwels, 1999)

- tie en werken aan de kerk dateren van 1855 maar werden grondig gewijzigd in de loop van de uitvoering. Ze zijn noch op het Katholiek Archief en Documentatie Centrum te Leuven, noch in het archief de Bethune te Marke bewaard, noch in het Archief van de KULeuven dat het dominicaans archief verwierf.
- (6) De *Sint-Agathastichting* beoogde het behoud van kerk en klooster als pastoraal ontmoetingscentrum en wilde de overgang in privé-handen beletten (krantenknipsel, 4 juli 1978). Een deel van de omhaling werd besteed aan de inrichting van een voorlopige kapel, elders in de wijk.
  - (7) Het standpunt van de toenmalige Rijksdienst voor de Monumenten- en Landschapszorg en van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, in de vergaderingen van 13 oktober en 8 december 1976, was dat ook in de ruïneuze toestand de kerk een beschermd monument bleef, en dat archeologische reconstructie (de volledige heropbouw van de kerk zoals ze voor de brand bestond) niet aangewezen was en evenmin strookte met de actuele opvattingen over restauratie.
  - (8) Citaat uit brief A. Vaganée van 19 oktober 1977.
  - (9) Brieven van 5 en 8 maart 1978.
  - (10) Besluit van de Vlaamse regering van 10 mei 1985; opheffingsbesluit van 10 mei 1995.
  - (11) Brief van 8 januari 1986.
  - (12) Notarisakte van 11 december 1986, notaris Paul Kuijpers, Heverlee. Het contract dat de dominicanen met het studiebureau Stabo en architectenbureau Van Reeth-Van Bortel hadden afgesloten, werd door de stad overgenomen (uittreksel uit het register der beraadslagingen van de Gemeenteraad van Tienen, zitting van 29 mei 1986).
  - (13) Voorontwerpnota van 21 maart 1986, persvoorstelling juni 1986, voorontwerpplannen en verklarende nota o.m. concept-verantwoordingsnota van 10 oktober 1986.
  - (14) Er is voor het eerst sprake van deze toren op 23 maart 1987 in een brief van de ontwerpers aan schepen V. Valkeniers, als een 'noodzakelijke toevoeging', een 'vestigend teken' in de buurt, onder meer om visueel een ruimtelijke relatie te leggen met het centrum over de ring, om uitdrukking te geven aan het hedendaags omgaan met een ruïne.
  - (15) AWG. BOB van Reeth, Marc Van Bortel, Mica Franck, Geert Driesen. Tentoonstellingscatalogus, Wommelgem, 1987, p. 58-62.
  - (16) Verslag plaatsbezoek 13 juni 1989: "...de relevantie van het oorspronkelijk ontwerp met bijhorende studie verliest aan belangrijkheid... de studieopdracht dient alleszins gedeeltelijk overgedaan..."; nieuwe studieopdracht door het Labo Reyntjens (rapport prof. dr. ir. Van Gemert, 22 juni 1989) gevolgd door uitvoering van dringende werken einde 1989. Toch stortte in 1990 de zuidelijke gootsmuur in.
  - (17) Brief aan de heer L. Waltniel, toenmalige gemeenschapsminister van Ruimtelijke Ordening en Huisvesting, bevoegd voor de monumentenzorg.
  - (18) Het aanbestedingsbedrag beliep 37 miljoen, Building N.V. voerde de werken uit. ROBIJNS K., *De consolidatie van de ruïne van de paterskerk te Tienen*, in *Monumenten & Landschappen*, 1995, nr. 3, Binnenkrant, p. 2.
  - (19) 'Ter wille van esthetische en educatieve reden ... een zeer beperkte restauratie van de onderverdeling van de ramen van het koor', dossier Stabo 'Conservatie, voorontwerp, raming en planning' van 12 mei 1992, en verslag vergadering 14 augustus 1992.
  - (20) Dossier Stabo 'Conservatie, voorontwerp, raming en planning' van 12 mei 1992, en verslag vergadering 14 augustus 1992.
  - (21) Eerste voorstellen in een rapport van 23 juni 1994, schetsontwerp van 22 september, beplantingsplan van 25 november 1994.
  - (22) Bekende uitspraak voor het eerst door Maarten van Heemskerke gebruikt op één van zijn ruinetekeningen uit 1532-1536, en veeldvuldig overgenomen. Zie MORTIER R., *La poétique des ruines en France; ses origines, ses variations, de la renaissance à Victor Hugo*, (*Histoire des idées et critique littéraire*, deel 144), Genève, 1974, p. 44-45.
  - (23) Citaat uit PÜCKLER-MUSKAU H., *Briefen eines Verstorbenen*, (1830), in HARTMANN G., *Die Ruine im Landschaftsgarten: ihre Bedeutung für den frühen Historismus und die Landschaftsmalerei der Romantik*, Worms, 1981, p. 179.
  - (24) Citaat van Puvis de Chavanne, in LEMAIRE R., *La restauration des monuments anciens*, 1938, p. 60.
  - (25) Uit Chateaubriands *Le Génie du Christianisme*, geciteerd door DUPAVILLON C., *Ouverture*, in *Faut-il restaurer les ruines? Mémorial de Caen, novembre 1990 (Entretiens du patrimoine. Actes des Colloques de la Direction du Patrimoine)*, Paris, 1991, p. 8.
  - (26) Citaat van Roland Barthes (1980), in CHOAY F., *L'Allégorie du patrimoine*, Paris, 1992, p. 18.
  - (27) "L'homme du moyen âge ne considère jamais le passé, c'est pourquoi il parvient si mal à le penser comme connaissance", citaat van Philippe Aries, in CHOAY F., o.c., p. 152-153.
  - (28) MACAULEY R., *Pleasure of Ruins*, London, (1953) 1984, p. 1-38 en 165-204.
  - (29) MORTIER R., o.c., p. 27-31.
  - (30) MACAULEY R., o.c., p. 18.
  - (31) ARAB, Papieren Dansaert, nr. 14, 1, gebaseerd op Audience, 2575.
  - (32) BRILLY A., *Le voyage d'Italie. Histoire d'une grande tradition culturelle du XVI-XIX siècle*, Milaan, 1989, p. 32. *Grand Tour. The Lure of Italy in the Eighteenth Century*. Tentoonstellingscatalogus, London, 1996. DE LEEUW R. (ed.), *Herinneringen aan Italië: kunst en toerisme in de 18de eeuw*. Tentoonstellingscatalogus, Zwolle, 1984.
  - (33) DE LAGARDE P., *La mémoire des pierres*, Paris, 1979, p. 89.
  - (34) We gaan verder op dit boeiend en voor het ruïnebewustzijn zeer leerrijk fenomeen dieper in.
  - (35) JUNOD P., *Future in the Past*, in *Oppositions*, nr. 26, 1984, p. 43-63. BÖRSCH-SUPAN H., *Vergänglichkeit der Macht, Macht der Vergänglichkeit: Ruinen*, in *Der Traum vom Raum. Gemalte Architektur aus 7 Jahrhunderten*, Tentoonstellingscatalogus, Marburg, 1986, p. 98-99.
  - (36) Eerste redevoering van 31 augustus 1794. "On ne peut inspirer aux citoyens trop d'horreur pour ce vandalisme qui ne connaît que la destruction", geciteerd in DE LAGARDE P., o.c., p. 13. CHOAY F., o.c., p. 84.

- (37) LEON P., *La vie des monuments français. Destruction, restauration*, Paris, 1951, p. 66.
- (38) Citaat uit Chateaubriands *Le Génie du Christianisme* in LEON P., o.c., p. 75. Zie ook MORTIER R., o.c., p. 170-192.
- (39) RIEGL A., *The Modern Cult of Monuments: Its Character and Its Origin*, in *Oppositions*, 1982, 25, p. 21-51.
- (40) RUSKIN J., *The Seven Lamps of Architecture*, (National Trust Classics), London, 1988, p. 187.
- (41) Zie VAN BIERVLIET L., *Leven en werk van W.H. James Weale, een Engels kunsthistoricus in Vlaanderen in de 19de eeuw*, (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten, nr. 55), Brussel, 1991, p. 73-82.
- (42) PIPER J., *Pleasing Decay*, in *Architectural Review*, september 1947, p. 85-94.
- (43) BEKAERT G., *Wederopbouw of het uur van de waarheid*, in M&L, 1985, nr. 1, p. 37-53. STYNEN H. et al., *Het Verwoeste Gewest. Mission Dhuicque 15-18*, Brugge, 1985, p. 9-29.
- (44) Vanbrugh publiceerde zijn standpunt onder de titel 'Reasons offer'd for preserving some part of the Old Manor at Blenheim' (1709). Woodstock was aan John Churchill, duke of Marlborough geschenken als dank voor zijn militaire prestaties in Blenheim. WATKIN D., *The English Vision: The picturesque in Architecture, Landscape and Garden design*, London, 1982, p. 10. HARTMANN G., *Die Ruine im Landschaftsgarten: ihre Bedeutung für den frühen Historismus und die Landschaftsmalerei der Romantik*, Worms, 1981, p. 271. Voor dit hoofdstuk ook ZIMMERMAN R., *Künstliche Ruinen: Studien zu ihren Bedeutung und Form*, Wiesbaden, 1989.
- (45) BARIDON M., *Ruins as a mental construct*, in *Journal of Garden History*, 1985, p. 84-96; SÜHNEL R., *Der englischen Landschaftsgarten auf dem Hintergrund der Geistes- und Gesellschaftsgeschichte des 18. Jahrhunderts*, in *Park und Garten im 18. Jahrhundert. Colloquium der Arbeitsstelle 18. Jahrhundert*, (Beiträge der Literatur und Kunst des 18. Jahrhunderts, 2), Heidelberg, 1978, p. 11-15.
- (46) BARIDON M., *History, Myth and the English Garden*, in JACKSON STOPS G., *The Fashioning and Functioning of the British Country House*, (Studies in the History of Art, nr. 25), Washington, 1989, p. 378-388. In Cirencester Park bouwde men, onder invloed van Alexander Pope, in 1721 een pseudoburcht die men *Alfred's Hall* noemde, in *Stourhead Park* is er een *Alfred's Tower* uit 1772 als uitkijktoren op het verste punt van het park, en ook in *Stowe* ontbreekt *King Alfred* niet in de reeks personages van de "British Worthies". Zie CHAMBERS D.D.C., *The Planters of the English Landscape Garden. Botany, Trees and the Georgics*, New Haven, 1993, p. 25. CLARKE G., *Where did all the Trees come from? An analysis of Bridgeman's Planting at Stowe*, in *Journal of Garden History*, 1985, 1, p. 72-83.
- (47) WIMMER C., *Geschichte der Gartentheorie*, Darmstadt, 1989, p. 227-243.
- (48) TURNER T., *English Garden Design: History and styles since 1650*, Woodbridge, 1986, p. 42-43 wijst op het vage en verwarrende van de aanduiding landschappelijke stijl en onderscheidt niet minder dan elf stijlfasen in deze periode van de tuinkunst-geschiedenis.
- (49) BARIDON M., *Les mots, les images et la mémoire des jardins*, in MOSSER M. en NYS P. (eds.), *Le jardin, art et lieu de mémoire*, Besançon, 1995, p. 83-207.
- (50) Ibidem, p. 87-92. In Frankrijk was de komedieschrijver Marivaux in 1734 een vroege pleitbezorger voor de 'natuurlijke' tuin. Zie SAINT GIRON B., *Esthétiques du XVIIIe siècle. Beaux-arts, architectures, arts des jardins. Anthologie critique*, Paris, 1990, p. 444 e.v.
- (51) ACKERMAN J.S., *The villa: Form and Ideology of Country Houses*, London, 1990, p. 160.
- (52) Addisons' essay *Pleasures of the Imagination* (1712) was voor de tuinkunst van doorslaggevend belang. Zie: HENNEBO D. en HOFFMANN A., *Geschichte der deutschen Gartenkunst*, deel 3, Hamburg, 1981 (1963), p. 14-18. MEYER H., *The wildness pleases: Shaftesbury und die Folgen*, in *Park und Garten*, o.c., p. 16-21. WIMMER C.A., o.c., p. 142-154.
- (53) HENNEBO D. en HOFFMANN A., o.c., p. 8. WATKIN D., o.c., p. 1-15.
- (54) De invloed van de Chinese tuinen mag men niet overschatten, er was immers te weinig over geweten om als model te staan. SIREN O., *China and the Gardens of Europe of the 18th century*, Worms, 1980 (1950), p. 7-8; 82-83. TURNER T., o.c., p. 18, 30.
- (55) HUNT J.D., *Garden and Grove: the Italian Renaissance Garden in the English Imagination 1600-1750*, London, 1986, p. 1-90.
- (56) Citaat in TURNER T., o.c., p. 35.
- (57) ROGER A., *Esthétique du paysage au siècle des lumières*, in MARCEL O. (ed.), *Composer le paysage*, Le Scyssel, 1989, p. 62-66. ID., *Ut pictura hortus: Introduction à l'art des jardins*, in *Mort du paysage? Philosophie et esthétique du paysage*, Paris, 1982, p. 102.
- (58) THOMAS K., *Het verlangen naar de natuur. De veranderende houding tegenover planten en dieren 1500-1800*, Amsterdam, 1990, p. 269-282. LAUTERBACH I., *Der französischer Garten am Ende des Ancien Régime*, Worms, 1987, p. 235-241.
- (59) LAUTERBACH I., o.c., p. 257.
- (60) LUGHINBUHL Y., *Paysages: textes et représentations du siècle des lumières à nos jours*, 1989, p. 61-71.
- (61) EDMUND BURKE, *A Philosophical Enquiry into the origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful* (1757); WILLIAM GILPIN, *Observations on the river Wye and ... relative chiefly to picturesque Beauty*, geschreven in 1769-1776; UVEDAL PRICE, *An essay on the Picturesque* (1794); RICHARD PAYNE KNIGHT, *Analytical Inquiry into the principles of Taste* (1805). HUNT J.D., *Gardens and the Picturesque. Studies in the History of Landscape Architecture*, Cambridge, 1992, p. 79. ANDREWS M., *The Search for the Picturesque: Landscape Aesthetics and Tourism in Britain, 1760-1800*, Aldershot, 1989, p. VII-IX, 248 e.v. MORDAUNT CROOK J., *The Dilemma of Style: Architectural Ideas from the Picturesque to the Post Modern*, London, 1987, p. 3-41.
- (62) WATKIN D., o.c., p. 13-14. LANG S., *The genesis of the English Landscape Garden*, in PEVSNER N. (ed.), *The Picturesque*

- Garden and its Influence outside the British Isle*, Washington, 1974, p. 25.
- (63) HUNT J.D., *William Kent, Landscape Garden Designer: an Assessment and Catalogue of his Designs*, London, 1987. ID., *The British Garden and the Grand Tour*, in JACKSON-STOPS G. et al. (eds.), *The Fashioning and Functioning of the British Country House*, (Studies in the History of Art, nr. 25), Washington, 1989, p. 205-216.
- (64) LANG S., o.c., p. 1-29.
- (65) Zie PLUMPTREE G., *The Garden Makers. The great Tradition of Garden Design from 1600 to the Present Day*, London, 1993, p. 27-55. WIMMER C., o.c., p. 154-165 en 437. Tuinontwerper Stephen Switzer was de eerste (1715) die een nationaal Engels tuinmodel eiste, dat bewust in tegenstelling met de Franse, geometrische tuin werd geplaatst. Sedertdien identificeert men de landschappelijke stijl met de Engelse tuin.
- (66) *Jardins en France 1760-1820: Pays d'illusion, terre d'expériences*, Tentoonstellingscatalogus, Paris, 1977, p. 79-83 geeft een literatuuroverzicht. Ook WIMMER C., o.c., p. 42-253 en SAINT GIRONS B., o.c., p. 445-446.
- (67) WILLIAMS R., *Sir John Dalrymple's "An essay on Landscape Gardening"*, in *Journal of Garden History*, 1983, nr. 2, p. 144.
- (68) WILLIAMSON T., *The Landscape Park: Economics, Art and Ideology*, in *Journal of Garden History*, 1993, nr. 1-2, p. 49-55.
- (69) SLICHER VAN BATH B., *De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500-1850*, Utrecht, 1960, p. 183, 349-352.
- (70) SÜHNEL R., o.c., p. 13-14.
- (71) WATKIN D., o.c., p. VII-XI. LAUTERBACH I., o.c., p. 257.
- (72) GIROUARD M., *Life in the English Country House*, Hammondsorth, 1980, p. 190.
- (73) DEITERS P. en DE JONG E., *Een paviljoen in Arcadië, geschiedenis van de follie*, Rotterdam, 1989. FREDERICK-LILAR M., *De 'fabriekjes' in de tuincultuur*, in *De Woonstede*, nr. 31, 1976, p. 2-23. JONES B., *Follies and Grottoes*, London, 1974 (1953). MOSSER M., *Les architectures paradoxales ou petit traité des fabriques*, in MOSSER M. en TEYSSOT G. (eds.), *Histoire du jardin de la renaissance à nos jours*, Paris, 1991, p. 259-275.
- (74) In de uitgave van 1756 van de *Encyclopédie* wordt *fabrique* gedefinieerd als 'tout bâtiment dont la peinture offre la représentation', MOSSER M., *Les jardins pittoresques 1760-1820*, in BABELON J.P., *Le château en France*, Paris, 1988, p. 348.
- (75) LAUTERBACH I., o.c., p. 257.
- (76) JELICOE G. en S.(eds.), *The Oxford Companion to Gardens*, Oxford, 1986, p. 192.
- (77) JONES B., o.c., p. 1.
- (78) DEITERS P. en DE JONG E., o.c., p. 13.
- (79) Prins de Ligne, *Coup d'oeil sur Beloeil*, Beloeil, 1789.
- (80) HUNT J.D., *The British Garden and the Grand Tour*, in JACKSON-STOPS G., o.c., p. 349-350. MOSSER M., (*Jardins pittoresques*), o.c., p. 47-358. HUNT J.D., (*Garden and Grove*) o.c., p. 199. BALTRUSAITIS J., *Préface*, in *Jardins en France*, o.c., p. 10. LAUTERBACH I., o.c., p. 250-256. De term zelf werd voor het eerst gebruikt door de prins de Ligne in *Coup d'oeil sur Beloeil*.
- (81) Zie hierover voornamelijk McCARTHY M., *The Origins of the Gothic Revival*, New Haven, London, 1987; CONNOR P., *Oriental Architecture in the West*, London, 1979.
- (82) HARTMANN G., o.c., p. 331, 347 e.v. SENARCLANS DE GRANCY A., *Illusionistische gemalte exotische Landschaftsräume des späten 18. Jahrhunderts in Österreich*, in *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, 1990, 3-4, p. 141-151.
- (83) JUNOD P., *Future in the Past*, in *Oppositions*, nr. 26, 1984, p. 43.
- (84) HUNT J.D., (*Garden and Grove*), o.c., p. 1-90.
- (85) JUNOD P., o.c., p. 49.
- (86) JONES B., o.c., p. 129.
- (87) JONES B., o.c., p. 71. JELICOE G. en S., o.c., p. 441.
- (88) "Aux extrémités de ces allées on posera de belles perspectives peintes sur toile, afin de pouvoir les ôter aux injures du temps quand on voudra", A. MOLLET, *Le Jardin de Plaisir*, 1651.
- (89) SCHEPERS W., *Hirschfelds Theorie der Gartenkunst 1779-1785*, Worms, 1980, p. 105-139. ELIOTT B., *Victorian Gardens*, London, 1986, p. 57.
- (90) HUNT J.D., *Les jardins comme théâtres de la mémoire*, in MOSSER M. en NYS P. (eds.), o.c., p. 240-241.
- (91) ANDREWS M., o.c., p. 45-46.
- (92) HAMMERSCHMIDT V.; WILKE J., *Die Entdeckung der Landschaft. Englische Gärten des 18. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1990, p. 105-110. SYMES M., *The English Rococo Garden*, Risborough, 1991, p. 1-52. WATKIN D., o.c., p. 48-52. WOOD en W. HAWKES, *Radway, Warwickshire: the making of a Landscape*, in *Journal of Garden History*, 1987, nr. 2, p. 103-123.
- (93) CLARKE G., *The meaning of Stowe*, in *Stowe Landscape Gardens*, London, 1997, p. 4-7. CLARKE G.B. (ed.), *Descriptions of Lord Cobham's Gardens at Stowe: 1700-1750*, (Buckinghamshire Record Society, nr. 26), Dorchester, 1990. ROBINSON J.M., *Temples of Delight. Stowe Landscape Gardens*, London, 1994.
- (94) *A Guide to Painshill*, s.l., 1998. *Painshill scenes*, s.l., s.d.
- (95) HARWOOD E.S., *William Aislabie's garden at Hackfall*, in *Journal of Garden history*, 1987, p. 307-411.
- (96) COPPACK G., *Book of Abbeys and Priories*, London, 1990, p. 15-16. HAMMERSCHMIDT V.; WILKE J., o.c., p. 95.
- (97) DESMOND R., *Bibliography of British Gardens*, p. 7. HEPPER F.N. (ed.), *Kew, gardens for science and pleasure*, London, 1987.
- (98) FREDERICQ-LILAR M., *De fabriekjes in de tuincultuur*, in *De Woonstede door de eeuwen heen*, Speciaal nummer, nr. 31, 1976, p. 2-21. VAN DEN BOSSCHE H.J., *De tuinen van Alden Biezen, een nieuwen hof naar oud model*, in *Monumenten & Landschappen*, 1991, nr. 3, p. 25-40.
- (99) BERCKMANS O., *Attre*, in GENICOT L.F. (ed.), *Kastelen en Buitenplaatsen*, Brussel, 1978, p. 46-48. DELMELLE J., *Le château d'Attre*, Mons, 1992. STOLS E., *Grandeur op aardse maat*, in MANNING A.F.; DE VROEDE M. (ed.), *Spectrum atlas van historische plaatsen in de Lage Landen*, p. 183-187.
- (100) DE LA KETHULLE DE RYHOVE R., *Geschiedenis van het Koninklijk domein van Laken*, in *De Woonstede door de eeuwen heen*, 1970, nr. 6, p. 5-37. GOEDLEVEN E. et al., *De serres*

- van Laken, Brussel, 1988, p. 10-15. VAN YPERSEELE DE STRIHOU A. en P., *Laken, een kasteel uit het verlicht Europa*, Tielt, 1991, p. 122-165.
- (101) VAN DEN BOSSCHE H.J., *Het Boekenbergpark in Deurne*, in *Monumenten & Landschappen*, 1982, nr. 6, p. 10-19. ID., *De Cultuurhistorische waarde*, Kadertekst in SLEMBROUCK J. et al., *Het Boekenbergpark in Deurne*, in *Monumenten & Landschappen*, 1988, nr. 1, p. 12-25.
- (102) EVERAERT L. en BOUCHERY J., *Geschiedenis der oude vrijheid Lembeek*, Antwerpen, 1876. DEJONGHE R. et al., *De familie Claes van landbouwers tot industriëlen en grootgrondbezitters*, in *Hallensia*, 1987, nr. 4. DE MAEGD C., *Een einde en een nieuw begin: de creatie van een hof van Plaisantie te Lembeek in 1618*, in *Monumenten & Landschappen*, 1998, nr. 1, Kadertekst "Un beau grand château bâtis à la moderne", p. 19-23. ID., *Twee prekadastrale kaarten van Mathieu Bollin uit ca. 1600*, in *Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, nr. 204, 1998, p. 49-76. VANDENPLAS D., *Lembeek in oude prentkaarten*, Zaltbommel, 1983.
- (103) REB.MAHL-GMITS, *En province*, 1840, p. 8-11.
- (104) William Gilpin, auteur en reisbeschrijver van de picturesque-beweging in Engeland, geciteerd in WATKIN D., *The English Vision: The picturesque in Architecture, Landscape and Garden Design*, London, 1982, p. 64.
- (105) MACAULEY R., o.c., p. 23.
- (106) DENSLAGEN W.F. et al., *De tand des tijds*. (Restauratie-vademecum. Bijdrage 7), 's-Gravenhage, s.d., p. 49.
- (107) *Muurplanten in Noord-Holland: bijzonder en bedreigd. Natuur in de stedelijke omgeving*. (Onderzoeksrapporten, nr. 6, Provincie Noord-Holland, Dienst Ruimte en Groen), Haarlem, 1990.
- (108) Ibidem, p. 63. Echte muurplanten (men bedoelt oppervlakkig wortelende) zijn onder de varens: Zwartsteel, Genaalde streepvaren, Muurvaren, Steenbreekvaren, Groensteel, Schubvaren, Blaasvaren, Rechte driehoeksvaren, Tongvaren; onder de bloemplanten: Pijscheefkelk, Muurbloem, Muurleeuwebek, Grote leeuwebek, Gele helmblom, Vijg, Klein glaskruid, Stengelomvattend havikskruid, Muurhavikskruid, Vlinderstruik, Stijf hardgras, Plat beemdras. Karakteristieke muurbegeleiders zijn onder de varens: Wijfjesvaren, Smalle stekelvaren, Mannetjesvaren, Brede eikvaren, Gewone eikvaren, Stijve naaldvaren, Moerasvaren, en onder de bloemplanten: Moederkruid, Muursla, Liggend vetmuur, Steenkruidkers, Muurpeper, Knolsteenbreek, Stinkende gouwe.
- (109) GILBERT O., *Rooted in Stone. The natural flora of urban walls*, Peterborough, 1992, p. 23-24.
- (110) *English Nature* beveelt 4 delen zand op één deel kalk en één vierde deel cement.
- (111) Ludovic Vitet, voorganger en eerste inspecteur van de Monumentenzorg in Frankrijk.
- (112) MALLIET A., *Monumenten, nuttige spelbrekers in de architectuur*, in *Jaarboek Architectuur Vlaanderen 1996-97*, Brussel, 1998, p. 29-37.
- (113) VAN WIJNEN J.F., *Joodse begraafplaatsen in Nederland: een traditie van soberheid en natuurlijk verval*, in *Vrij Nederland*, 25 juni 1988, p. 6.
- (114) Zie voetnoot 120.
- (115) DIJKSTRA H.T.D.; VAN BEEK M.A., *Conservering en beheer van ruïnes*, in *Restauratievademecum* Band 2C, RVblad 01-1 tot 01-26, Utrecht, 1998.
- (116) MARTENS J., VAN MEER H., COOLEN L., VLAEMINCK S., *Een globale studie van een samenhangend herwaarderingsvoorstel voor de Sint-Trudo-abdij. Studie in opdracht van het stadsbestuur van Sint-Truiden*, juli, 1986.
- (117) *Monumenten 'be'leven. Omtrent de Trudo-abdij in Sint-Truiden*, 1990.
- (118) DESCHEPPER J.P., *Ontsluitingsproject Sint-Truiden. Concept en beheersplan. Bezoekerscentrum Abdij, Stad, Regio*, 1997.
- (119) BALDEWIJNS J., VAN DEN KERKHOVE A., *Museum voor stenen voorwerpen (ruïnes van de Sint-Baafsabdij), gids voor de bezoeker*, Gent, 1986. STRUBBE C., *Leven tussen stenen, muurvegetatie op de ruïnes van de Sint-Baafsabdij*, Gent, 1988.
- (120) DE MAEGD C., *De consolidatie van de donjon van de heren van Meldert te Hoegaarden. Een evaluatie*, in *Monumenten & Landschappen*, 1984, nr. 4, p. 33-40.
- (121) GOOSSENS M., TERMOTE J., *Het uithof Ten Bogaerde in Koksijde*, in *Monumenten & Landschappen*, 1995, nr.1, p. 53-56.
- (122) DE MEULEMEESTER J., *De motte van Brustem (Sint-Truiden)*, in *Archaeologica Mediaevalis*, 12, 1989, p. 30-31. DOPERE F. et al., *De donjon in Vlaanderen. Architectuur en wooncultuur*, Leuven, 1991, p. 138-139. GYSELINCK J., *Brustem, Kolmont, Mulken* (onuitgegeven brochure Burchtentocht), Sint-Truiden, 1988. SIRONVAL K., *Het burchtencomplex van Brustem. Studie ter herwaardering van de site* (onuitgegeven), s.l., 1986.
- (123)
- (124) DECLERCQ L., *Nieuwe inzichten in de organisatie en de decoratie van de koorpartij*, in *Het koor van de Sint-Pieterskerk in de Late Middeleeuwen*, in *Leuven in de Late Middeleeuwen*. Dirk Bouts, *Het laatste avondmaal*, Tielt, 1998, p. 88-103. DOPERE F., *De Sint Pieterskerk: een laatgotische droom*, in ibidem, p. 322. DOPERE F., *Nieuwe onderzoeksmethoden in de studie van de 15de-eeuwse architectuur. De steenhouwchronologie en het onderzoek van de steenmerken. De bouwgeschiedenis van de gotische Sint-Pieterskerk te Leuven*, in SMEYERS M. (red.), *Dirk Bouts (ca. 1410-1475), een Vlaams primitief te Leuven. Tentoonstellingscatalogus*, Leuven, 1998, p. 297-298.
- (125) CHOAY F., o.c., p. 84.
- (126) *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in Vlaanderen. Architectuur. Deel 1. Provincie Brabant. Arrondissement Leuven*, Luik, 1971, p. 241-243. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Kostbare Werken, Manuscript 2123. DE MAEGD C. et al., *De Jansenistoren te Leuven*, in *Monumenten & Landschappen*, 1987, nr. 2, p. 12-32. ID., *Voorstel voor consolidatie van de ruinetoren van de stadsmuur in het Sint-Donaaspark te Leuven*, onuitgegeven nota, maart 1998.

About ruins The approach of ruins, A case study of the Beguinage Church in Tienen

In this thematic edition, we will take a closer look at questions raised by conservation, maintenance and restoration of ruins of historic buildings. Ideally, it should not be different from monument care, as the law makes no distinction either. However, the questions raised by ruins are "sharper", the absurdity of certain solutions more flagrant and the dilemma of monument care, 'destroying what one wants to preserve' (loving to death) more evident. The heart of the matter is preserving decay, showing age, conserving wear and tear, and that is exactly the difficulty. We will study all this in further detail.

The first part is called "How it grew: from church to ruin" and it treats the evolution of the Beguinage church in Tienen from listed monument to consolidated ruin. After the disastrous fire in 1976, some time and unfinished plans needed to go by before the church could be accepted as a ruin. The fact that the lack of decision did in the meantime not reduce it to a mere heap of rubble, is not so much thanks to its architectural, historic, art historic, aesthetic or documentary value as to the value which the local community attached to it: the heart of the neighbourhood, the identity of the borough. Although some things went lost, like the visible traces of its existence throughout the centuries, something had come instead: a new place with a new soul, grafted on what once was. The design of the garden contributed to this.

In the second part, "An eye for ruins: from quarry to monument" we study how through the ages the consciousness grew of the own value of ruins, their beauty, complexity, expressiveness and associative possibilities. The understanding of the historical value of our heritage was at the origin of institutionalised monument care, partly thanks to ruins. The cultivation of ruins during the 18th and 19th century was followed by the disenchantment of our century. The debates about reconstruction after both world wars gave rise to three main approaches which determine our views on ruins. The

modernist tabula rasa attitude would clear the site of the ruins to make place for whatever is new. The relic approach, sometimes in combination with new buildings, opts for the fragmentary conservation of ruins as a token. The negationist approach clears the ruins by reconstructing the original. Different interpretations of these basic approaches have been put into practice and were brought up sooner or later in Tienen.

The third part's subject is "Ruins without a past: folly in landscape architecture". It brings us to the creation of a style in English garden design in the 18th century when ruins were so much appreciated that actually people started building them. Ruins became metaphors for freedom and democracy, materialised history, confronting the linear development of time with the cyclic evolution of nature. They were of all times, in different styles and from anywhere in the world, united in the landscaped park, thus illustrating the successive and simultaneous aspect of time.

The fourth chapter is "Our definition". It is inspired by what precedes and explores the image and concept of ruins. A ruin is the irreversible condition of a construction with a once meaningful and architectural quality which, through causes no longer relevant, is affected by nature. It is an element of culture and nature. In order to be more than mere debris or a wreck, something essential of its material as well as immaterial value should have been preserved, the reason why it is of importance and plays a part in our world of experience.

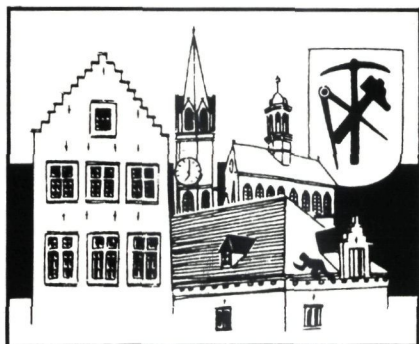
The fifth chapter, called "Towards an optimal care for ruins?", is a summary as well as the conclusion, getting to the very heart of the matter. We recapture what we have learned from this Tienen case study about the approach of ruins and the conditions necessary for a wellfounded policy for ruins. The contradiction which exists in restoration practice also exists in the care for ruins. It all comes down to finding a compromise between the acting, rational or technological vision and the contemplative one, where the surplus of immaterial values and visible traces of time and ageing are at stake. Optimal care for ruins is mainly a question of attitude, mentality, approach and quality. It requires a consistent vision and approach, based on research into the past of the ruins, its material and immaterial values, context and aura, the role and significance for the community.

Besides the usual illustrations of the text, we have inserted text boxes with proper illustrations. The first series contains examples of ruin buildings in 18th century England and followers in our regions. The second series illustrates the policy of the Monuments & Landscape Department for treating ruins in practice. Some of the texts and examples have been brought forward by colleagues. Their names are mentioned next to their contribution. Furthermore, there are satellite texts which clarify our points of view and with the example of the tower ruin in the park of Leuven, we venture to make a practical application. To spice it all and in order to enforce the arguments the texts are interspersed with some well-chosen quotations.

MOREELS H

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. (053) 83 01 54 • Fax (053) 83 33 65

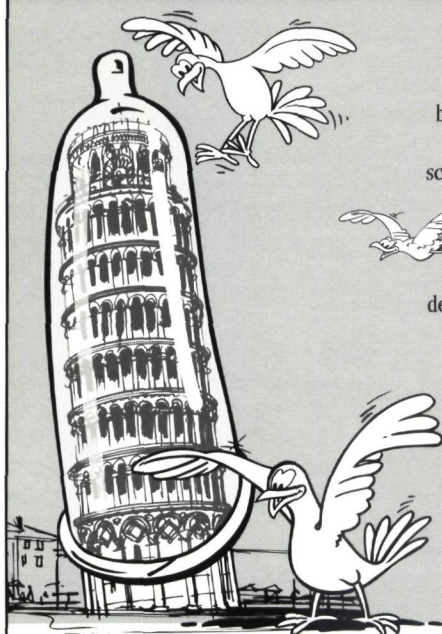
De producent
van kaarten,
databanken en
luchtfoto's voor
ruimtelijke ordening,
stadsrenovatie en
leefmilieu.

Nationaal Geografisch Instituut

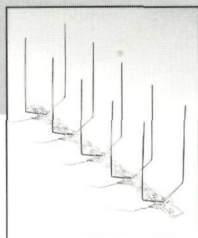
Abdij ter Kameren 13 B • fax (02)629 82 83 • website: <http://www.ngi.be>
1000 Brussel • tel. (02)629 82 82 • e-mail: sales@ngi.be

Wij hebben allemaal bescherming nodig, maar niet allemaal dezelfde!

Duivenmest is door zijn
agressieve chemische
bestanddelen één van de
belangrijkste oorzaken van
onomeerbare be-
schadigingen aan gebouwen
en monumenten.

Maar er is meer!
De duif, maar vooral
de duivenmest, brengt naast
het cultuurpatrimonium
ook onze gezondheid in
gevaar door overbren-
ging van ziekten zoals
ornithose, salmonella,
psittacosis, e.a.,...

Nu is er echter BIRDEX (een gamma diervriendelijke
afschrikingsmiddelen dat de duiven voorgoed weg
houdt van monumenten en gebouwen. Wilt u er meer
over weten, neem dan vrijblijvend contact met ons op.

P.E.C. International n.v.

Verbindingsstraat 2, B-9100 St.-Niklaas

Tel.: (03)776 84 39 - Fax: (03)777 35 09

Birdex® is a registered trademark of P.E.C. International

Uw patrimonium...

...onze zorg

**Reeds meer dan 20 jaar restaureren, renoveren en
beschermen wij gebouwen en waardevolle monumenten.**

Reiniging, restauratie en renovatie van gevels
Restauratie en conservatie van steen
Traditionele zuivere kalkpleisters en kaleilagen
Mineraalverven en silicaatpleisters
Cement- en kunststofgebonden gevelpleisters
Warmte-isolerende pleistersystemen
Betonherstelling en -bescherming
Duivenwering
Houtworm- en zwambestrijding
Polymeerchemische houtrestauratie en -versterking
Brandremming op hout, beton en metaal
Injectiewerken
Vochtwerking en waterdichting
Renovatie- en verbouwingswerken

Referenties op aanvraag

**Onze vaklui worden begeleid door
gespecialiseerde ingenieurs en kunsthistorici**

Solar nv

Tel.: 03-766.11.66 - Fax: 03-777.35.09

Kleine Breedstraat 33 - B-9100 SINT NIKLAAS
Erkend aannemer cat. D kl.1, o.cat. D1 kl.3, D21 kl.3, D24 kl.4.

Evenwicht tussen wetenschap en vakmanschap